

הרב לוי יצחק חריטון

ירושלים

תרגום השבעים ותרגום עקילס

פְּלִתָּה רוּחִי בְּחֻדְשׁ זֶה בְּנִכְתָּבָה דָּת יוֹנִית, לְכֹן וְיִמֵּשׁ חֲשָׁד שְׁלֹשָׁה יָמִים וַיְגַזְרֵתִים תַּעֲנִית^א
 כּפֶפֶר 'הלכות גדולות'^ב מובאת רשימה של ימי צום בשל צרות שאירעו לישראל באותם
 ימים. מקור הרשימה הוא במאמר שסופח למגילת תענית. אחד הצומות הוא בשמונה
 בטבת, שבו "נכתבה התורה יונת בימי תלמי המלך, ובא חשך לעולם שלשה ימים". צום זה מוזכר
 גם בסדר רב עמרם גאון^ג ומשם הובא לסידור רש"י, וכן כתבו עוד ראשונים^ד. גם בסליחה
 לעשרה בטבת מקונן הפייטן: "אֶזְכְּרָה מְצוּק אֲשֶׁר קָרָאֲנִי, בְּשֹׁלֶשׁ מִכּוֹת בְּחֻדְשׁ הַזֶּה הַכֶּנִּי, גִּדְעֵנִי
 הִנֵּיאֲנִי הַכָּאֲנִי, אֵף עֲתָה הֶלְאֲנִי, דַּעֲכֵנִי בְּשִׁמוֹנָה בּו שְׁמָאֲלִית וַיִּמְנִית ... וּמִלֶּךְ יוֹן אֲנִסְנִי לְכֶתוּב
 דָּת יוֹנִית, עַל גְּבִי חֲרָשׁוֹ חוֹרְשִׁים הֶאֱרִיכוּ מַעֲנִית". כך גם בקינה מאת ר' ינון בר' צמח המפרטת
 את רשימת הצומות שבמגילת תענית: "יוֹנִית בְּנִכְתָּבָה תוֹרָה בְּטַבַּת בְּשִׁמוֹנָה, יָמִים שְׁלֹשָׁה
 נִחְשְׁכוּ מְאוּרֵי מַעֲוָנָה"^ה.

לְעִזְמוֹת זאת כותב ר' אהרן מלוניל בספרו 'ארחות חיים': "טבת - בא' בו נכתבה התורה
 יוֹנִית בִּימֵי תַלְמֵי הַמֶּלֶךְ, וְהַחֲשִׁיךְ הָעוֹלָם ג' יָמִים", וכך גם ב'סדר מגילת תענית'^ו. לפי 'ספר
 התדיר' של ר' משה בר' יקותיאל מרומא אירע הדבר בה' בטבת. ובאחד מכה"י של מגילת

א. מתוך הסליחה לעשרה בטבת 'אז בעזבי מקרא דת' מאת רב סעדיה גאון.

ב. סי' י"ח.

ג. סדר תענית.

ד. סי' תקמ"א.

ה. ראבי"ה, מנהגים דבי מהר"ם, צידה לדרך, מנורת המאור של ר' ישראל בר' יוסף אלנקאווה ועוד.

ו. יתכן שזהו ר' יוסף טוב עלם הצרפתי.

ז. ר' ינון פעל כנראה בסוריה, לפני כאלף שנה או מעט פחות. הקינה נדפסה לראשונה ע"י מנחם
 זולאי, ראה ב'ארץ ישראל ופיוטיה' עמ' 582 – 584. בקינה דומה אנונימית שנדפסה שם בעמ' 579
 – 582 נאמר: "טַבַּת בְּךָ תוֹרַת יוֹנִים נִכְתָּבָה, חֲשִׁכוּ לְכוֹכְבֵּי פוֹכְבֵּי נִשְׁפָּנו". יתכן שצ"ל 'לכותביו' במקום
 'לכוכביו'.

ח. סוף הלכות תשעה באב.

ט. מועתק ב'סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא' (הכוונה למנהגם הקדום של מדינות הבלקן,
 ולא לרומניה דהיום), נדפס בשנת רפ"ג בוינצ'אה.

תענית' נמצאת גירסא לפיה חל הצום בז' בטבת. במקורות ארץ ישראלים קדומים ישנן דעות אחרות. בפיוט 'קידוש ירחים דרבי פנחס'^{יא} נתפייטו חגיהם ושאר ענייניהם של י"ב חודשי השנה, י"ב השבטים, המזלות, אבני החושן ואף הצומות הנוהגים בכל חודש. ובקטע השייך לחודש טבת נאמר: "צום פֶּתַב תורה יונית בשמונה עשר בו". תאריך זה עולה גם מעוד כמה רשימות של ימי הצום שבכתבי יד ארץ ישראלים ואיטלקיים. אך ברשימת הצומות שבסדור ארץ ישראל קדום נכתב: "בטבת ... בארבעה ועשרין כתבו הזקנים את התורה יונית לתלמי המלך"^{יב}. להלכה ולמעשה נקטו הטור והשולחן ערוך^{יג} כשיטה שהצום הוא בח' בטבת.

תרגום השבעים במסורת חז"ל

מה בדיוק אירע באותו תאריך? מהו תרגום יווני זה? ומדוע נחשבת כתיבתו לצרה? דברי חז"ל בנידון מגלים טפח ומכסים טפחים הרבה. נביא את דבריהם, ונסה להשלים את ידיעותינו באמצעות מקורות נוספים.

במסכת מגילה^{יד} שנינו: "ספרים נכתבים בכל לשון, ורבותינו התירו יונית. ... ותניא, אמר רבי יהודה: אף כשהתירו רבותינו יונית - לא התירו אלא בספר תורה, ומשום מעשה דתלמי המלך (מלך מצרים היה - רש"י). דתניא: מעשה בתלמי המלך שכינס שבעים ושנים זקנים, והכניסן בשבעים ושנים בתים, ולא גילה להם על מה כינסן. ונכנס אצל כל אחד ואחד ואמר להם: כתבו לי תורת משה רבכם. נתן הקדוש ברוך הוא בלב כל אחד ואחד עצה, והסכימו כולן לדעת אחת". ובאופן קרוב מאוד אמרו במסכת סופרים^{טו}: "מעשה בתלמי המלך שכתבו לו שבעים ושנים זקנים כל התורה, והסכימה דעתן לדעת אחת, וכתבו לו, תורה אחת כל אחד בפני עצמו, שבעים ושנים תורות". גירסא שונה מופיעה במסכת ספר תורה^{טז}: "שבעים זקנים כתבו כל התורה לתלמי המלך לשון יונית, והיה אותו היום קשה לישראל כיום שעשו בו את העגל, שלא היתה תורה יכולה להתרגם כל צרכה". ובאבות דרבי נתן^{יז} איתא: "חמשה זקנים כתבו את התורה לתלמי המלך יונית". מסתבר שלפי הדעה האחרונה תרגם כל אחד מהזקנים חומש אחד מחמשת חומשי התורה. ואילו במסכת סופרים^{יח} מתבאר שבאמת מדובר בשני מקרים נפרדים:

י. מובא ב'סדר החכמים וקורות העתים' ח"ב.

יא. רבי פנחס היה מפייטניה הראשונים של א"י, רס"ג מזכירו בצוותא חדא עם יוסי בן יוסי, ייני ור' אלעזר הקליר. הפיוט נדפס לראשונה ב'הצופה לחכמת ישראל' שנת תרפ"א עמ' 249.

יב. הלכות א"י מן הגניזה עמ' קמ"א, וראה הערה על תיארוך זה בספר 'למה צמנו' של ש' אליצור עמ' 198, ועיי"ש עוד. תודתי נתונה לרב יעקב ישראל סטל על ההפניה למקור זה, ממנו נטלתי כמה פרטים המופיעים במאמר זה.

יג. או"ח סי' תק"פ. יד. ט ע"א. טו. הוספה ב פ"א ה"ח.

טז. פ"א ה"ו. יז. נוסחא ב פל"ז. יח. פ"א ה"ז.

"מעשה בחמשה זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית, והיה אותו היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל, שלא הייתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה. שוב מעשה בתלמי המלך, שבינס שבעים ושנים זקנים, והושיבם בשבעים ושנים בתים, ולא גלה להם על מה כינסם, נכנס אחר כל אחד ואחד מהם, אמר להם, כתבו לי תורת משה רבכם, נתן המקום עצה בלב כל אחד ואחד, והסכימה דעתן לדעת אחת, וכתבו לו תורה בפני עצמה". לפי זה יתכן שהיו מקומות שנהגו צום ואבל בתאריך אחד בעקבות מעשה חמשת הזקנים, ובמקומות אחרים צמו בתאריך שונה בשל מעשה שבעים ושנים הזקנים, וזהו הגורם לחילוקי המנהגים שצויינו לעיל.

איגרת אריסטיאס

לעומתם של חז"ל שקיצרו בענין זה, ישנו מקור חיצוני מימי בית שני המכונה 'איגרת אריסטיאס' שמאריך ביותר בתיאור המאורע, ומספר אודותיו בפרטי פרטים, חלקם אגדיים ומפליגים עד מאוד. לפי הכתוב בתוך מקור זה מדובר במכתב ששלח יוני בשם אריסטיאס שביהן כאחד משרי חצר תלמי השני¹ אל אחיו פילוקראטס. מסמך זה תורגם לעברית ע"י ר' עזריה מן האדומים, והוא קבע לו בתוך ספרו 'מאור עינים' מדור מיוחד בשם 'הדרת זקנים'.

ע"פ האיגרת, פנה דימטריוס איש פלרוס מנהל הספריה המלכותית הגדולה שבאלכסנדריה אל המלך בהצעה לתרגם את תורת היהודים ליוונית ולצרפה אל הספריה. תלמי התרצה לכך, וביקש לכתוב מיד אל אלעזר הכהן הגדול שבירושלים שישלח אליו חכמים המתאימים למלאכה זו. אך בעצת אריסטיאס הקדים המלך להורות על שחרורם של כמאה אלף שבויי מלחמה יהודיים, כהוכחה לאהדתו לעם התורה. לאחר מכן שלח לירושלים את אריסטיאס ורעהו אנדריאס עם מכתב בקשה אל הכהן הגדול. השליחים אף נשאו עימם מתנה יקרת ערך, עשרות ככרות זהב וכסף ויהלומים. במכתב המלכותי נאמר בין השאר: "גמרנו אומר להעתיק תורתכם מן הלשון היהודית ליונית, למען אשר תורותיכם אלה תמצאנה נכונות לכל מבקש, בבית המדרש אשר הקימונו, עם יתר כל ספרי המלך. תעשה אפוא הישר בעיני הכל והראוי למעלתך, אם תשלח לנו אנשי סגולה, ששה לכל שבט, תמימי המדות ומשכילים בתורה, ושגברו ללשונם בפתרון לדבר צחות וכתוב יושר. למען ידעו הדורות, כי בלמוד יקר הערך כזה וגודל מעשהו, התברר האמת לאמתו בהסכמת הרבים. כי בהעשות כזאת על ידינו, הונחלנו לקנות לנו לכל ימי עולם שם תפארת. והנה שלחנו אליך עתה שני המלאכים האלה, אשר האחד מהם שומר לראשנו, ושניהם שרים נכבדים בהיכל המלך, ופה אל פה ידברו בך

¹יט. הקרוי פילדלפוס, מלכה ההלניסטי של מצרים בין השנים 285 – 247 לפני הספירה הלועזית, כשלוש מאות וחמישים שנה קודם חורבן בית המקדש.

על ככה. הנם מביאים אליך וגם אל בית האלהים בכורי נדבתנו, ומאת ככר לזבחים ולמלאכת עבודת הקדש. אך אם אתה לו תכתוב אלינו על דבר, יהי רצוי לפניך, תעשה הטוב בעינינו והנאות לחבה הנודעת לנו ממך, כי נשקוד להוציא כאור חפצך. ואתה שלום."

בהמשך האיגרת מתאר אריסטיאס לאחיו באריכות גדולה ומתוך התפעלות עצומה את ארץ ישראל ויושביה, ירושלים וחומותיה, בית המקדש וכליו וכהניו, ובעיקר את אלעזר הכהן הגדול ובגדיו. כמו כן הוא מאריך לספר על שיחתו של אלעזר שביאר לשליחי המלך את ענין ייחוד ה' ואת טעמיהם של כמה מהמצוות (בעיקר איסורי אכילה) בטוב טעם ודעת. הכהן הגדול אכן קיבל את בקשתו של תלמי המלך, ושלח למצרים שבעים ושנים זקנים, ששה מכל שבט, "אנשי מעלה חכמים מאוד מן בני הנדיבים נכבדי הארץ, אשר לא לבד ספרי היהודים היו באמנה אתם כי גם למודי היונים ומדותם ... מלאי רוח חכמה ודעת. וכן בכל מדה נדרשת לאדם בחיים נגלה תוכן טבעם ... וכל מדה זרה ותכונה שנואה כדיראון ירחיקו, בפרט הגאווה וההתחזק בניצוח. כי האמנה בנעימות ואוון שומעת ובדברי נחת יתכוננו תמיד לבאר כל הדבר הקשה".

מיר כשהגיעה אל תלמי ההודעה כי הזקנים באו מצרימה, הזדרזו הוא לקבלם בארמונו ולשוחח עימם. הדבר היה לפלא בעיני אנשי החצר, שכן שליחים מארצות אחרות היו עשויים להמתין חודש שלם עד שהואיל המלך לראותם. הזקנים הציגו לפני תלמי ספרים שבהם נכתבה התורה באותיות מוזהבות, ומתוך התרגשות גדולה השתחוה המלך שבע פעמים לנוכח הספרים. בשבעת הימים הבאים ערך תלמי משתה גדול לכבוד האורחים, ובשעת הסעודות הציע לפנייהם שבעים ושנים שאלות בעניני מידות ובדרכי ההצלחה בחיים הפרטיים והמדיניים. כל אחד מהזקנים השיב על השאלה שהופנתה אליו באופן מיידי, בשפה נעימה וברורה, במילים מעטות ותמציתיות. המלך שהתפעל מכך מאוד העניק לכל אחד מהזקנים מתנת כסף נכבדה ונער משרת.

לאחר שלושה ימים הוביל דימטריוס מנהל הספריה המלכותית את הזקנים אל אי סמוך לאלכסנדריה. שם ישבו כולם יחד בבית יפה ושקט המשקיף אל הים, ועסקו במלאכת התרגום. בתחילה כתב כל אחד כפי הבנתו, ואח"כ השוו את כל התרגומים וביררו ביחד את הנוסח הראוי והמתאים יותר, ורק אותו מסרו לידי דימטריוס³. כעבור שבעים ושניים יום כלתה המלאכה. אז הקריא דימטריוס את התרגום לפני קהל גדול מיהודי אלכסנדריה שנקבצו לשם, וכולם שבחו והללו את היצירה הגדולה, וביקשו מדימטריוס למסור העתקה שלה אצל נשיאיהם. כמו כן גזרו היהודים באלה חמורה לבל יעזו אי מי לשלוח יד בנוסח

3. פרטים אלו אינם עולים בקנה עם מסורת חז"ל, ראה על כך בהמשך.

התרגום, להוסיף או לגרוע או לשנות ולהחליף מאומה. לאחר מכן הוקרא התרגום גם בפני המלך, והוא הירבה להתפלא מחכמת נותן התורה, והורה להניח את החיבור בספרייתו באופן שהכל יראוהו ולנהוג בו קדושה וכבוד. תלמי נתן ביד הזקנים מתנות רבות עבורם ועבור אלעזר הכהן הגדול, ושלחם חזרה לירושלים בכבוד גדול.

גב ידידיה הכהן המכונה פילון האלכסנדרוני^א מתאר מאורע זה בספרו 'חיי משה' בצורה דומה, אך קצרה בהרבה. מתוך דבריו ניכר בעליל שהוא השתמש באיגרת אריסטיאס, אך בסוף סיפורו קיים שינוי משמעותי, ממנו נראה שהיתה לפניו גירסא שונה של האגרת, גירסא התואמת יותר לדברי חז"ל. נצטט מעט מהדברים^ב: "והנה מחוץ לעיר אלכסנדרי נבנה אי 'פארוס' ... מקום הזה הכינו להם למחזו חפצם, מפני שהיה רחוק מאדם העיר, תשכון בו מנוחה ודומיה, להגות בחוקים לברר וללבן אותם בתכלית הנרצה, לזאת ישר בעיניהם לחסות בצל קורתו. ויקחו בידיהם את ספרי קודש, ויפרשו כפיהם אל השמים, ויתפללו אל אלקים למשוך חסדו עליהם. וישמע ה' את תחנונם ממכון שמים, למען השכל רוב אדם באמתתו ובחכמת מצותיו, ולמען הישר את דרך חייהם ... ויחזק עליהם רוח ה', ויתנבאו כולם בסגנון אחד, כאילו שמעו מפי עצם הבלתי נראה את כל הדברים עתיקים ... קול אחד הניחו להם מלות משתוות, להשיג את תוכן וטופס הענין ברור ... מי לא ישתומם על המראה, איך שהגבירו ברית לשני ספרי תורות הללו, בתורה שהיתה כתובה בלשון (ארמית) [עברית] ובתורה שהעתיקו אותה בלשון יוני, ואיך שהסכימו על ידם הלשונות בדבר דבור על אופניו. הן לא יכנס עוד איש בשם 'המעתיקים', כי אם יסב את שמם לקראתם נביאים וחזנים, בגלל הכח שהיה להם להשיג מחשבות משה רבינו ע"ה האמיתיות והמוסכמות מכל צד"^ג.

שאלת אמינותה של האיגרת

יש לציין כי רוב החוקרים סבורים שאריסטיאס הינו דמות בדויה. לדעתם נכתב חיבור זה כמאה שנה לאחר מלכות תלמי השני, וכותבו היה כנראה יהודי הלניסטי שהתגורר במצרים, שביקש לפאר ולרומם את התורה ומצוותיה בעיני אחיו היהודים [ואפשר שגם בעיני שכניו הנוכריים], ובד בבד להביע אהדה לממשל התלמי ולתרבותו ההלניסטית. לשם מטרות אלו השתמש המחבר בסיפורו של תרגום השבעים המהווה גשר מחבר בין היהדות ליוונית, והוא אף מוכיח עד כמה הוקירו תלמי השני ושריו את תורת ישראל וחכמיה.

כא. חי משנת 15 לפני הספירה הלועזית עד השנה הארבעים וחמש לספירה, לערך.

כב. ע"פ תרגומו של יוסף פלעש.

כג. ע"ע במאור עינים לר"ע מן האדומים חלק אמרי בינה פ"ז.

עם זאת מודים החוקרים, שתיאור חצר המלכות שבאיגרת אריסטיאס אכן מתאים בכל פרטיו אל כל הידוע על התנהלות החצר התלמאית במצריים. כמו כן מורגשת באיגרת השפעתו של הניב המשרדי של ממלכת תלמי, בביטויים מסוימים המופיעים גם בפפירוסים מאותה תקופה. לזאת יש להוסיף את העובדה שבדורות הסמוכים למאורע היה החיבור מקובל במצרים כאמין. מלומדים שימרוהו והעתיקוהו מדור לדור (בשונה מהרבה חיבורים הלניסטיים שאבדו), ופילון האלכסנדרוני לא היסס מלהשתמש בו בספרו 'חיי משה', ובאמצעותו להראות לגויי הארץ את יקרתה של התורה. פילון אף מעיד שעוד בימיו שלו נאספים המון יהודים וגוים אל האי פארוסי¹ לחגוג שם את חג השבועות, ולהודות לה' על שזכו לקבל את התורה כשהיא כתובה ביוונית. כשני דורות לאחר מכן, הביא גם יוסף בן מתתיהו את איגרת אריסטיאס בספרו 'קדמוניות היהודים'. השומרונים שנהגו לנכס לעצמם אגדות יהודיות מפורסמות ולהתהדר בהם, מספרים אף הם שהמלך 'פלטמה' (תלמי) ציוה לשומרונים וליהודים להכין תרגום לתורה, ומצא שהאמת בידי עדת השומרונים, והרים את כבודם והיטיב להם. ברי הוא שסיפורם נסתר מכל כיוון אפשרי², אך למרות זאת הוא מוכיח עד כמה היה ידוע ומוכר מעשה תלמי ותרגום השבעים. נראה אם כן, שיש להתייחס לאיגרת אריסטיאס כמקור בעל גרעין אמיתי, לנפות בזהירות את הגוזמאות ואי הדיוקים המעטרים אותה, ולקבל מתוכה את עיקרי הדברים.

צורתו המאוחרת של תרגום השבעים

מלשונם של חז"ל משתמע שהזקנים תרגמו עבור תלמי רק את חמשת חומשי התורה, וכך נראה גם מסיפורם של אריסטיאס ופילון. אולם תרגום השבעים המצוי לפנינו מכיל תרגום יווני גם לספרי הנביאים והכתובים. סגנון תרגום זה משתנה מספר לספר. ככל הנראה מדובר בפרי עמלם של יהודי מצרים שאימצו בחום את תרגום הזקנים, הם השתמשו רק בו (ולא בתורה הכתובה בעברית) לשם לימוד המקרא, והוסיפו לתרגם לצורך זה גם את שאר כתבי הקודש. מעניין שרב האי גאון בפירושו למסכת כלימ'י מסתייע בתרגום היווני לספר משלי, וכותב אודותיו: "כך פירשו שבעים זקנים". מאוחר יותר עברו גם על תרגום הזקנים המקורי גלגולים ושינויים שונים ומשונים, חלקם מחמת ריבוי העתקות, וחלקם ע"י עיבודים וחילופים מכוונים ומגמתיים, מהם יהודיים ומהם נוצריים. לפי עדותו של הירונימוס³ התפצל נוסח התרגום היווני במאה הרביעית לסה"נ לשלושה ענפים עיקריים: עיבוד נוצרי ארצישראלי

כד. שכזכור בו ישבו הזקנים וערכו את התרגום.

כה. די בציון העובדה שקיימים למעלה מארבעת אלפים הבדלים בין נוסח התורה השומרונית לבין תרגום השבעים. כו. פכ"ג מ"ב.

כז. שחיבר את ה'וולגטה' הלטינית ע"פ תרגום השבעים.

(ה'הנוסח ההכספלרי'), עיבוד סורי (ה'הנוסח הלוקיאני') ועיבוד מצרי (ה'הנוסח של ה'הסיכיוס'). בהמשך נספחו אל התרגום של כ"ד ספרי הקודש גם תרגומים של הספרים החיצונים, ואף ספרים שמלכתחילה נתחברו ביוונית.

הספרים הכלולים באוסף המכונה בזמנינו 'תרגום השבעים' מסודרים בצורה שונה לגמרי מהחלוקה של תורה נביאים וכתובים שבמסורתנו. באוסף היווני נחלקו הספרים לשלוש קבוצות על פי תוכנם: 1. ספרי מצוות ותולדות [חמשה חומשי תורה, יהושע, רות, מלכויות ודברי הימים]; 2. ספרי נבואה [תרי עשר, ישעיהו, ירמיהו, ספר ברוך החיצון, איכה ואיגרת מיוחסת לירמיהו, יחזקאל ודניאל]; 3. ספרי חכמה ושירה [אסתר, ספר טוביה, מעשה יהודית, ספר עזרא החיצון, עזרא ונחמיה, מקבים, תהלים, איוב, משלי, קהלת, שיר השירים, חכמת שלמה, בן סירא ומזמורי שלמה]. 'ספר מלכויות' כולל בתוכו את ספר שמואל, והוא מחולק לארבעה חלקים: שמואל א' וב', מלכים א' וב'. חלוקה זו מצאה לה משום מה מקום אצל היהודים מדפיסי המקראות הגדולות, וכך השתרשו השמות הללו גם בתוכינו, אע"פ שאין לכך שום מקור בחז"ל. חלק משמות הספרים שבתרגום השבעים מתאימים דווקא למקורותינו הקדומים. חומש בראשית נתכנה 'ספר הבריאה' [או 'ספר ראשית התולדות'], חומש שמות נקרא 'ספר היצירה' כ"ה, ויקרא מכונה 'ספר הלויים' (ואצל חז"ל 'תורת כהנים', והרי בהרבה מקומות בתורה נזכר הצירוף 'הכהנים הלויים'), במדבר קרוי 'ספר המספרים' (כעין זה בלשון חז"ל 'חומש הפקודים'), ודברים קרוי 'החוק המשני' (כדוגמת 'משנה תורה'). מגילת איכה נקראת 'קינוח', וזהו גם שמה בלשון חכמים כ"ט.

השינויים שבתרגום השבעים

במסכת מגילה ובמקורות נוספים מבואר שהזקנים נאלצו לשנות בכמה מקומות בתורה, ולתרגמם בצורה בלתי מדויקת. ולמרות שלא התאפשר להם לתאם יחד את השינויים הנדרשים "נתן הקדוש ברוך הוא בלב כל אחד ואחד עצה, והסכימו כולן לדעת אחת". באבות דר' נתן נאמר ש"עשרה דברים שינו בה", ובמסכת סופרים ל"ב איתא "שלשה עשר דבר שינו בה". לעומת זאת הגמרא במגילה אינה נוקבת במספר, אך היא מפרטת חמשה עשר שינויים שיובאו להלן. (עי' עוד במדרש שמות רבה ל"ב: "זה א' מי"ח דברים ששינו חכמים לתלמי

כת. השווה למה שכתב הרמב"ן בהקדמתו לספר שמות: "השלים הכתוב ספר בראשית שהוא ספר היצירה בחדוש העולם ויצירת כל נוצר, ובמקרי האבות שהם כענין יצירה לזרעם ... ונתיחד ספר ואלה שמות בענין הגלות הראשון הנגזר בפירוש ובגאולה ממנו".

כט. ראה ברכות נז ע"ב; מועד קטן כו ע"א; חגיגה ה ע"ב ועוד.

ל. ט ע"א. לא. נוסחא ב' פל"ז. לב. פ"א ה"ז. לג. ה', ה'.

המלך", אך לא נתפרשו שם מה הם הדברים, ובשמו"ר מהדור' שנאן הגירסא: "זה אחד מהדברים ששנו לתלמי המלך".

בפסוק הראשון של התורה כתבו המתרגמים: 'אלהים ברא בראשית', במקום 'בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹהִים'. כפי שמבאר רש"י עשו זאת "שלא יאמר בראשית שם הוא, ושתי רשויות הן, וראשון ברא את השני" (ועיי"ש בתוספות ובמהרש"א). מאותה סיבה החליפו את מאמרו של הקב"ה למלאכים 'עֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמוּתֵנוּ' ב'אעשה אדם בצלם ובדמות' (ועיין בשפת אמת בשבת שם), וכמו כן כתבו 'הבה ארדה ואבלה שם שפתם' במקום 'הִבֵּה נִרְדָּה וְנִבְלָה שָׁם שְׁפָתָם' (ל"ה). החשש שיאמרו 'שתי רשויות הן' מובן מאוד על רקע ריבוי האלים בהם האמינו היוונים והמצרים. מטעם דומה הוסיפו מילה בפסוק 'וּפָן תִּשָּׂא עֵינֶיךָ הַשְׁמִימָה וְרְאִיתָ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאֲדָמָה וְאֶת הַכּוֹכָבִים [וגו'] אֲשֶׁר חָלַק ה' אֱלֹהֶיךָ אִתָּם לְכָל הָעַמִּים' (ל"ו) - 'אשר חלק ה' אלהיך אתם להאיר לכל העמים'. "שאם לא כן, יאמר: בן נח מותר בעבודה זרה" (רש"י, עיי"ש עוד). כך עשו גם בכתוב 'וַיֵּלֶךְ וַיַּעֲבֹד אֱלֹהִים אֲחֵרִים [וגו'] אֲשֶׁר לֹא צִוִּיתִי לֵי, בו הוסיפו 'אשר לא ציויתי לעבודם'. כדי שלא תהא משמעות "אשר לא ציויתי שיהיו, ויאמר אם כן אלהות הן, שעל כורחו נבראו" (רש"י). ע"פ הגירסא שבמכילתא ל"ה ובירושלמי ל"ט הוסיפו 'אשר לא ציויתי לאומות לעבדם'.

בסיום מעשה בראשית כתבו הזקנים: 'ויכל ביום הששי וישבות ביום השביעי' במקום 'וַיִּכַּל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי'. "שלא יאמר אם כן עשה מלאכה בשבת, דהא כתיב ויכל ביום השביעי. והוא לא יקבל עליו מדרש חכמים שדרשו בו: מה היה העולם חסר - מנוחה, באתה שבת - באתה מנוחה, וזהו גמרו" (ל"ז). פתגם יווני נפוץ היה אומר: "למלך אין החוק כתוב". השבעים שינו 'לויכל ביום השישי', על מנת למנוע את הסברא שגם הקב"ה נוהג כך, והוא דורש מבני האדם לשמור את חוקיו, בשעה שהוא עצמו אינו מקיימם. תצויין כאן דרשה של חז"ל שפתחה בפתגם זה בצורתו היוונית! "אמר רבי לעזר: 'פרא בסיליוס אוננומוס אוגרפוס' (למלך אין החוק כתוב). בנוהג שבעולם מלך בשר ודם גוזר גזירה - רצה מקיימה, רצה אחרים מקיימים אותה. אבל הקב"ה אינו כן, אלא גוזר גזירה ומקיימה תחילה. מה טעמא, ושמרו את משמרתני אני ה' - אני הוא ששימרתני מצותיה של תורה תחילה".

במקום 'זָכַר וְנִקְבְּהָ בְּרָאם' כתבו 'זכר ונקבה בראו' (כ"ה בגמ' מגילה ובתנחומא ל"ה ובמסכת ספר תורה ל"ה, אך לפי הירושלמי והמכילתא ועוד מקורות כתבו 'זכר ונקביו בראם').

לד. בראשית א', כ"ו. לה. בראשית י"א, ז'. לו. דברים ד', י"ט.

לז. ה', ה'. לח. פר' בא מסכתא דפסחא פ"ד. לט. מגילה פ"א ה"ט.

מ. ביאור לגירסא זו כתב המהרש"א במגילה. מא. בראשית ב', ב'. מב. רש"י שם.

מג. ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ג, הנוסח ע"פ כ"י מגניזת קהיר שנדפס ב'שרידי ירושלמי'; ויקרא רבה מהדור' מרגליות ל"ה, ג'. מד. בראשית ה', ב'. מה. פר' שמות ס' כ"ב. מו. פ"א ה"ו.

על פי המבואר ברש"י ובמהרש"א חששו הזקנים שתלמי עלול להבין מפסוק זה שהקב"ה ברא מלכתחילה את אדם וחוה בשני גופים (ולא כדרשת חז"ל שאדם נברא בשני פרצופין), ולטעון שדברי התורה סותרים זה את זה, שהרי בפרשה הראשונה של מעשה בראשית נאמר שהאדם נברא יחיד.

מפאת החשש שמא יתמה המלך מדוע הקפיד ה' על שרה שצחקה בשמעה את בשורת 'כעת חיה', ולא על אברהם שגם בו נאמר^מ 'ויפל אברהם על פניו ויצחק', המירו הזקנים את 'ותצחק שרה בקרבה' ב'ותצחק שרה בקרוביה'. כלומר, שרה צחקה בין קרוביה ואילו אברהם צחק רק בליבו.

את תוכחת יעקב לשמעון ולוי 'כי באפם הרגו איש ובקצנם עקרו שור' החליפו ב'כי באפם הרגו שור וברצונם עקרו אבוס'. "שלא יאמר רצחנים היו אבותיכם, שהרי אביהם מעיד עליהם שהם הרגו איש. לכך כתבו שור, שלא היו חשובין בעיניו אלא כבהמות ולא הקפיד על הבהמות". באופן אחר ומקורי מבאר בעל הפני יהושע: "שלא רצו לכתוב כי באפם הרגו איש, דהוי משמע שלא הקפיד אלא על הריגת שכם שהיה נשוי לדינה, ולא הקפיד על הריגת כל אנשי עירו, ובוזה היה גנאי גדול ליעקב. ואף אם יפרשו ד'הרגו איש' היינו הריגת כולם, ולפי שלא היו חשובים בעיניו אלא כאיש אחד כמו שפירש"י בחומש, כל שכן שהיה בזה גנאי גדול ליעקב. וחששו הזקנים לאימת מלכות שלא יאמר בלשון זה כאילו הותרה הרצועה על הריגת בני נח. ולכך שינו הלשון לכתוב 'כי באפם הרגו שור', ולפי זה לא מיבעיא שהקפיד יעקב על הריגת אנשי עירו, כדכתיב בהדיא שאמר יעקב לשמעון ולוי 'עכרתם אותי להבאישני ביושב הארץ', אלא דאפילו על הריגת שורם ובהמתם שבזו ג"כ הקפיד משום דגזל עכו"ם אסור".

בכתוב 'ויקח משה את אשתו ואת בניו ויצרם על החמר' שינו הזקנים וכתבו 'וירכיבם על נושא בני אדם'. "פן יאמר להם, וכי לא היה לו למשה רבכם סוס או גמל". גם את 'לא חמור אחד מהם נשאתי' החליפו ב'לא חמור אחד מהם נשאתי'. "שלא יאמר חמור לא לקח, אבל חפץ אחר לקח".

אחד החוקרים העלה השערה מעניינת מאוד בנוגע לשני השינויים האחרונים. במצרים ההלניסטית היתה נפוצה מאוד עלילה, לפיה מעריצים היהודים את החמור ומקיימים פולחן עבורו. חומרת העלילה היתה נעוצה בכך שבמיתולוגיה המצרית היה החמור מאוס

מז. בראשית י"ז, י"ז. מח. שם י"ח, י"ב. מט. שם מ"ט, ו'.

נ. רש"י שם, וע"ע במהרש"א. נא. בראשית ל"ד, ל'. נב. שמות ד', כ'.

נג. תוספות, וכ"פ רש"י. נד. במדבר ט"ז, ט"ו.

נה. רש"י. נו. עיין ב'ציון' תשכ"ג מעמ' 106 והלאה, ובעיקר בעמ' 114-116.

מאוד וקשור אל השטן. יתכן איפוא, שמטעם זה נזהרו השבעים בבואם לתרגם פסוקים אלו שבהם משתמעת חשיבות כלשהיא לחמור, ושינום ללשונות סתומים יותר.^{נז.}

במקום 'ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה' שאין להבינו כפשוטו, כתבו הזקנים 'ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים ובשאר ארצות ארבע מאות שנה'.^{נח.} במכילתא^{נח} הלשון מפורטת יותר: 'ומושב בני ישראל אשר ישבו בארץ מצרים ובארץ כנען ובארץ גושן שלשים שנה וארבע מאות שנה'. גירסת המכילתא קרובה יותר לנוסח תרגום השבעים המוכר כיום: "אשר ישבו הם ואבותיהם בארץ מצרים וכנען".

את 'וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עלת' המירו המתרגמים ב'וישלח את זאטוטי בני ישראל'. כך גם כתבו בהמשך הפרשה 'ואל זאטוטי בני ישראל לא שלח ידו' במקום 'ואל אצילי בני ישראל לא שלח ידו'.^{נח} רש"י מבאר: "זאטוטי - לשון חשיבות, אבל נערי לשון קטנות, ויאמר: גרועים שלכם שלחתם לקבל פני שכינה ... ולפי שכתבו זאטוטי תחילה חזרו וכתבום כשם הראשון, ולא כתבו ואל אצילי בני ישראל".^{נח} יש להעיר שהנוסח 'זאטוטי' היה מוכר בישראל עוד לפני השבעים, אלא שאנשי כנסת הגדולה הכריעו שזהו שיבוש. כך מבואר בספרי דברים^{נח}: "שלשה ספרים נמצאו בעזרה ... ואחד נקרא ספר זעטוטים ... באחד כתיב וישלח את זעטוטי בני ישראל, ואל זעטוטי בני ישראל, ובשנים כתיב וישלח את נערי בני ישראל ואל אצילי בני ישראל. בטלו חכמים את האחד וקיימו את השנים". ע"פ גירסת הפירוש המיוחס לרש"י על דברי הימים^{נח} נמצאו ספרים אלו ע"י עזרא הסופר. עתה, בימי שבעים הזקנים היתה לנוסח זה עדנה.

השינוי היחיד שאותו מנמקת הגמרא הוא 'ואת צעירת הרגליים' במקום 'ואת הארנבת'^{נח}: "מפני שאשתו של תלמי ארנבת שמה, שלא יאמר: שחקו בי היהודים והטילו שם אשתי בתורה (בין בעלי החיים הטמאים)".^{נח} הזקנים כינו את הארנבת 'צעירת הרגליים' לפי שידיה קצרות וקטנות מרגליה^{נח}. בירושלמי ובמדרש ויקרא רבה^{נח} גרסו ש'ארנבתא' היה שם אימו של תלמי. והדברים תואמים את הידוע בהיסטוריה ששם משפחתו של תלמי המלך היה 'לאגוס'

נז. שמות י"ב, מ'. נח. ראה ברש"י ובמהרש"א במגילה באריכות.

נט. וכעין זה באבות דר' נתן נוסחא ב' פל"ז ובמסכת סופרים פ"א ה"ז.

ס. שמות כ"ד, ה'. סא. שם פסוק י"א.

סב. ראה גם ברש"י בבא מציעא כא ע"ב ד"ה זוטו של ים: "זוטו לשון גודל ושירוע [-התפשטות] בלשון יוני, כמו שכתבו הזקנים לתלמי המלך ואל אצילי - ואל זאטוטי".

סג. פיסקא שנו, ועי' גם באבות דר' נתן נוסחא ב' פמ"ו ובמס' סופרים פ"ו ה"ד ובהקדמת המאירי ל'קריית ספר'. סד. א' ח', כ"ט ד"ה ובגבעון.

סה. ויקרא י"א, ו'. סו. מהרש"א. סז. רש"י. סח. י"ג, ה'.

- ארנבת ביוונית. גם אשתו השנייה של תלמי היתה בת למשפחת 'לאגוס', וכפי שאמרו בבבלי "שאשתו של תלמי ארנבת שמה".

שינויים נוספים

בעוד שחז"ל מפרטים שינויים בודדים שנעשו ע"י שבעים הזקנים, מצביעים החוקרים על אלפי שינויים והבדלים בין תרגום השבעים המוכר כיום לנוסח התורה שבמסורתנו. אמנם חלק גדול מהשינויים נובע מאילוצים המצויים אצל כל מתרגם, וכענין שאמרו בקידושין¹⁵⁷: "המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי". ישנם אף מקומות בהם ניכר שהמתרגמים לא הבינו את הכתובים במקורם כראוי, וכמו כן הרבה מההבדלים נגרמו רק בעטיים של שגיאות ושיבושי המעתיקים במשך הדורות. אולם בלא מעט מקומות נראה די ברור שהמתרגמים [המאוחרים יותר] באמת השתמשו בנוסח עברי שונה מזה של המסורה. אכן, עם גילויין של מגילות קומראן נמצאו לצד ספרים הכתובים כהלכה, גם מיעוט טפסים של ספרי המקרא שנכתבו בידי הדיוטות שלא היו אמונים על מאמר חכמינו "מסורת סייג לתורה". הוברר שתורף ספרים אלו אמנם מתאים לנוסח המסורה, אך הם נבדלים ממנו בשינויי כתיב, בצורות דקדוקיות ומעט גם באוצר המילים. פרופסור ר' יחזקאל קוטשר האריך בחקר לשון המגילות, וזו תמצית דבריו¹⁵⁸: בזמן הבית השני כבר לא היתה העברית המקראית מדוברת בפי העם, והארמית החלה לרשת את מקומה (ובפי המשכילים יושבי הערים - גם היוונית). העברית שדברו בה היתה זו הקרויה 'לשון חכמים', השונה בהרבה משפתם של הכתובים. לפיכך לא היתה לשון המקרא מובנת לעם די הצורך. היו גם שהתקשו לקרוא בספרי התנ"ך בשל הכתיב החסר (והניקוד עדיין לא היה נהוג). על כן, כנראה היו מצויים טפסים של ספרי מקרא 'עממיים' שנועדו להקל על הקורא. לשם כך כתבו בכתיב מלא, ואף החליפו מלים וצורות מקראיות במלים ובצורות שכיחות יותר. אך ביודעין ובלא יודעין השפיעה גם הלשון המאוחרת, ובעיקר השפה הארמית, על טפסים אלה אף שלא לצורך. ניש להוסיף על דבריו של קוטשר, שיתכן מאוד שרק אנשי כת קומראן (בעלת הזיקה לצדוקים), ואולי רק מיעוטם, הרשו לעצמם כתיבה חופשית שכזו. שרידי מגילות מקראיות שנמצאו במערות ואדי מורבעת ונחל חבר, שם מצאו מסתור חיילי בר כוכבא, מעידות שכותביהן השתמשו בנוסח המסורה, ונוהרו לא לסטות ממנו כלל. לנגד 'פתיחות' זו בכתיבה קמה וגם ניצבה אוזרתו של התנא רבי ישמעאל לרבי מאיר¹⁵⁹: "בני, הוי זהיר במלאכתך שמלאכתך שמים היא (ר"מ היה לבלר, כמבואר שם), שמא

סט. מט ע"א, ועיי"ש במפרשים. ע. מתוך המבוא לספר שמואל מהדו' דעת מקרא, עמ' 158.

עא. עירובין יג ע"א.

אתה מחסר אות אחת או מייתר אות אחת - נמצאת מחריב את כל העולם כולו". טפסים 'עממיים' כאלה היו גם לנגד עיניהם של כמה מהמתרגמים ליוונית (וללעזים אחרים), והם אף הסתייעו בהם, כדרכו של כל מתרגם הרואה חובה לעצמו לעשות את תרגומו מפורש ופשוט, למען ירוץ בו הקורא.

אפשר שגם חז"ל הכירו שינויים אלו שבתרגום היווני, אלא שהם התייחסו רק לאותם שינויים שנעשו על מנת להעלים ולהסתיר מתלמי המלך את פשוטו של מקרא, ולא לשאר הענינים שמטרתם היתה לפרש ולהבהיר את הכתובים.

נציג כאן כמה נקודות מעניינות מתוך תרגום השבעים, ונראה כיצד שילבו המתרגמים, או הכותבים העממיים שקדמו להם, פרשנות [שהיתה מוכרת גם לחז"ל] ומסורות מדרשיות בתוך גוף הכתובים^{עב}.

נפתח במספר דוגמאות פשוטות. נדרה של חנה^{עי} 'ונתתיו לה' כל ימי חייו ומוֹכָה לא יַעֲלָה על ראשו, תורגם בתרגום היווני כמדבר בנזיר עולם: "עד יום מותו יין ושכר לא ישתה, וברזל (תער) לא יעלה על ראשו". קרוב לזה נכתב במגילת שמואל שנמצאה בקומראן: "וישב לפני ה' שם עד עולם, ונתתיהו נזיר עד עולם". וכך שנינו במסכת נזיר^{עג}: "נזיר היה שמואל, כדברי רבי נהוראי, שנאמר 'ומורה לא יעלה על ראשו'. נאמר בשמשון^{עו} ומוֹכָה [לא יַעֲלָה על ראשו] פי נזיר אֱלֹהִים יִהְיֶה הַנֶּזֶר, ונאמר בשמואל ומורה, מה מורה האמורה בשמשון נזיר אף מורה האמורה בשמואל נזיר". אלא שר' נהוראי לא תיקן את הכתוב כי אם פירשו, ואילו בעלי המגילה והמתרגמים הכניסו ביאור זה אל תוך המקרא.

על מאמרו של נבל הכרמלי 'ולקחתי אֶת לַחֲמִי וְאֶת מִימִי^{עז}, אמר רבי איבו: "כל מקום שנאמר מים יין הוא, אלא ששינו הכתובים [שלא] להזכיר יין^{עז}. אכן כך כתבו השבעים: "ולקחתי את לחמי ואת ייני".

את הפסוק 'קִרְבָּם בְּתִימוֹ לְעוֹלָם^{עח} תרגמו השבעים כאילו נכתב 'קברם בתימו'. וכה דרשו חכמינו^{עט}: "קברם בתימו לעולם - אל תקרי קרבם אלא קברם".

עב. חלק מהדברים הובא בקצרה בספר 'המקרא והמסורה' של הגאון ר' ראובן מרגליות, מאמר 'חכמי התלמוד ותרגום השבעים', עמ' נט - סא. תודתי נתונה לר' אשר זינגר הי"ו שהפנה אותי למקור זה.

עג. שמואל א' א', י"א. **עד.** פ"ט מ"ה. **עה.** שופטים י"ג, ה'.

עו. שמואל א' כ"ה, י"א.

עז. מדרש שמואל פכ"ג, י', והשוה לעירובין סה סוף ע"א.

עח. תהילים מ"ט, י"ב.

עט. מועד קטן ט ע"א, ע"י גם בתרגום ובראב"ע בתהלים שם.

ומכאן לדוגמאות מורכבות יותר. לפנינו בבראשית^פ נאמר: וַיְהִי בַיּוֹם הַהוּא וַיָּבֹאוּ עֲבָדֵי יִצְחָק וַיִּגְדּוּ לוֹ עַל אֲדוֹת הַבָּאָר אֲשֶׁר חָפְרוּ וַיֹּאמְרוּ לוֹ, מִצָּאֵנוּ מַיִם. וַאִילוּ בִּתְרוּגָם הַשְּׁבָעִים נִכְתָּב: "וַיֹּאמְרוּ, לֹא מִצָּאֵנוּ מַיִם". **למרבה ההפתעה נגלה שבמדרש בראשית רבה^פ** הוצע לפרש כך בכתוב, ורק בשל גזירה שוה בין פסוק זה למקרא שקדם לו נדחה ביאור זה. וז"ל המדרש: "ויבאו עבדי יצחק ויגידו לו על אודות הבאר אשר חפרו ויאמרו לו מצאנו מים - אין אנו יודעין אם מצאו אם לא מצאו, ממה דכתיב^פ וימצאו שם באר מים חיים, הוי שמצאו מים". כדי לבאר כיצד ניתן להבין מהכתוב שעבדי יצחק לא מצאו מים, מציין ר' שמואל שטראשון^פ למשנה במס' סוטה^פ: "לא עבד איוב את הקדוש ברוך הוא אלא מאהבה, שנאמר^פ 'הן יקטלני לו איחל'. ועדיין הדבר שקול - לו אני מצפה או איני מצפה? תלמוד לומר^פ 'עד אגוע לא אסיר תומתי ממני' מלמד שמאהבה עשה". ובפירוש הרמב"ם שם: "לא, אף על פי שהוא כתוב באל"ף הרי הוא מורה לפעמים הוראה חיובית. ולו, אף על פי שהוא כתוב בוא"ו הרי הוא מורה לפעמים הוראה שלילית. וכבר הזכיר טעם הדבר מי שדבר על אמות הקריאה^פ. ולפיכך זה שנאמר לא איחל, לדעתו אין בכתיבתו באל"ף או בוא"ו כדי להסיר הספק בין החיוב והשלילה".

לפנינו בבראשית^פ נאמר: גֵּד גִּדּוֹד וַיִּגְדְּנוּ וְהוּא יָגֵד עֲקֵב. מֵאֲשֶׁר שָׁמְנָה לְחֻמוֹ וְהוּא יִתֵּן מַעֲדָנָי מִלֶּךְ. האות מ"ם של 'מאשר' טעונה ביאור^פ. והנה בתרגום השבעים כתוב: "והוא יגוד עקבם. אשר שמנה לחמו", כלומר, המ"ם משתייכת בכלל למילה הקודמת. למעשה זוהי צורת פרשנות מוכרת למדי. במלכים א'^ב כותב רש"י על המילות הקשות וַיִּחְלְטוּ הַמִּמְנוֹ: "והה"א של הממנו נוטה במסורת לשתי התיבות, כאלו נכתב ויחלטוה ממנו". והרד"ק שם מביא את תרגומו של יונתן בן עוזיאל 'חטפוהא מיניה', ומבאר גם הוא: "כאילו ה"א הממנו קשורה עם ויחלטו, כאילו אמר ויחלטוה ממנו".

כעין זה נרשם במסורה לשמואל^א: "ג' מילין קדמיתא נסיב מן תנייתא] בשלושה מקראות המילה הראשונה נטלה לעצמה אות שראויה להיות בשניה]. אַתָּה הֵייתָה מוֹצִיא וְהַמְבִּי אֶת יִשְׂרָאֵל^ב [דהיינו, יש לקרוא את הפסוק כך: 'אתה היית המוציא והמביא את ישראל'].

פ. כ"ו, ל"ב. פא. מהדו' תיאודור-אלבק ס"ד, ל"ב.

פב. בראשית שם, י"ט. פג. פירוש הרש"ש למדרש, על אתר.

פד. פ"ה מ"ה. פה. איוב י"ג, ט"ו. פו. שם כ"ז, ה'.

פז. כנראה הכוונה למדקדק ר' יהודה חיוג'.

פח. מ"ט, י"ט-כ'. פט. עיין במפרשים שם. צ. כ', ל"ג.

צא. ב' ה', ב'. צב. שמואל שם.

יְדַעְתָּה שְׁחַר מְקוֹמִי צָרִיךְ לִקְרֹא יְדַעַת הַשְׁחַר מְקוֹמוֹ. וְמִתַּחַת הַלְשׁוֹת הָאֱלֹהִים יֵשׁ לִקְרֹא וְמִתַּחַת הַלְשׁוֹת הָאֱלֹהִים.³⁶

ידועה השאלה מדוע הבן השני שבהגדה השואל "מה העבודה הזאת לכם" מוגדר כרשע, כיון שאמר "לכם, ולא לו", ואילו הבן הראשון שהקשה³⁷ "מה העדות והחוקים והמשפטים אשר ציוה ה' אלקינו אתכם", נחשב לחכם ושאלתו רצויה. הרבה ראשונים מתרצים שבאמרו 'אלקינ' הכניס החכם את עצמו לתוך הכלל. אמנם ברוב רובם של ההגדות שנכתבו בעבר באשכנז ובצרפת הגירסא: "אשר ציוה ה' אלקינו אותנו", וכך כתוב גם במכילתא³⁸ ובירושלמי פסחים³⁹ בברייתא המפרטת את שאלות ארבעת הבנים. ובהגדה כ"י נוי יורק 6120⁴⁰ מבואר יפה: "ויש גורסין באגדה 'אשר ציוה ה' אותנו'. ואומרים, כי אע"פ שבפסוק כתיב 'אתכם', לא בא בעל ההגדה לומר הפסוק כמשפט כשאר הפסוק, אך בא להודיענו איך היא שאלת [החכם]. על כן אמרה בכל לשון, ולא יאמר 'אתכם', כרשע שאומר מה העבודה הזאת לכם". מעתה נבין, שעל רקע זה תרגמו השבעים: "אשר ציוה ה' לנו".

במדבר⁴¹ בפסוק עַד נִפַּח אֲשֶׁר עַד מִידְבָּא, נראה שהשבעים קראו "עד יפח אש עד מידבא". והנה ע"פ המסורת יש לסמן בספר תורה נקודה על גבי האות רי"ש שבמילה 'אשר'. וראה בחזקוני⁴²: "כל תיבות נקודות שבתורה מסופקות היו בידיו של עזרא הסופר. אמר אם יבא משה רבינו ואומר לי מפני מה כתבת את אלו, אומר לו כבר נקדתי עליהם. ואם אומר לי למה נקדת עליהם, אומר לו הרי [לא] מחקתים ואעביר את הנקודות מעליהם". אם כן איפוא, גם ע"פ המסורה יש מקום לקריאה 'נופח אש'. ויתכן שעל זה סמכה הגמרא בבבא בתרא⁴³ בדרשה: "עד נפח - עד שתבא אש שאינה צריכה ניפוח". וברשב"ם מבואר: "עד נופח - כלומר אש שמנופח מעצמו, כדכתיב⁴⁴ תִּאֲכָלְהוּ אֵשׁ לֹא נִפַּח".

הכתוב 'מוֹאֵב סִיר רַחְצִי' תורגם על ידי השבעים באפן מוזר: "מואב סיר תקוותי". לכאורה נכשל המתרגם בכך, כיון שהיה רגיל יותר בארמית שבה מורה השורש רח"ץ על בטחון. אך אפשר גם שביאר את הפסוק כענין שאמרו במדרש במדבר רבה⁴⁵: "מואב סיר רחצי - לפי

צג. איוב ל"ח, י"ב. צד. יחזקאל מ"ב, ט'.

צה. ראה עוד דוגמאות רבות בתוספות לסנהדרין ד ע"ב ד"ה לטטפת.

צו. דברים ו', כ'.

צז. פ'ר' בא מסכתא דפסחא פ"ח.

צה. פ"י ה"ד.

צט. מובא בהגדה שלמה עמ' 121. ק. כ"א, ל'.

קא. בראשית ט"ז, ה', ומקור הדברים באבות דר' נתן פל"ד ובנוסחא ב' פל"ז, עיי"ש.

קב. עט ע"א. קג. איוב כ', כ"ו. קד. תהלים ס', י'. קה. י"ד, א'.

שבשעה שברח דוד מפני שאול הוליך אביו ואמו אל מלך מואב, כי היה ירא מפני שאול. והיה בוטח בהם, לפי שהיה מרות המואביה".

מדוע נחשב תרגום השבעים כצרה

קראנו לעיל שיהודי מצרים עלזו וששו כאשר תורגמה התורה ליוונית, והם קבעו את כל לימודם והגיונם בתרגום זה. לעומת זאת חז"ל התעלמו ממנו כמעט לחלוטין, ולא הזכירוהו אלא כשדיברו על השינויים שעשו הזקנים. ובמקורות מאוחרים יותר אף מבואר שחכמינו ראו במעשה התרגום צרה גדולה, עד כדי כך ש"היה אותו היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל"י, "ובא חשך לעולם שלשה ימים"י, ותענית יחידים נקבעה בשל כך לדורות. מובן שהענין דורש ביאור, 'על מה חרי האף הגדול הזה'י".

במסכת סופריםיט נימקו זאת: "שלא הייתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה". יתכן שהכוונה רק לשינויים שנאלצו הזקנים לעשות בתורה (לכאורה משמע כן במס' ספר תורה). לפי זה, הצרה היא עצם העובדה שמחמת גחמותיו של מלך מצרים הוצרכו המתרגמים לתת על גבי התורה אפר תחת פאר, ולכסותה בבגדים מטולאים ובלויי סחבות. אמנם אפשר שחז"ל ראו וצפו גם את אלפי השינויים והשיבושים הרבים המתהווים והעתידים להיוולד עוד בתרגום זה, והם אלו שהחשיכו את עיניהם. בדורות האחרונים גדל היגון, כשהחל תרגום השבעים לשמש ככלי משחית וצור מכשול ביד מבקרי המקרא. אותם חוקרים טענו שנוסח תרגום השבעים הוא נוסח התורה המקורי, ואילו נוסח המסורה הוא תיקון מאוחר הרבה יותר שאין לו שום ערך היסטורי (עפ"ל). המבקרים ביקשו להסתייע מכך שנוסח השבעים תועד בפירושים ובכתבי יד בני 1700 שנה, ולעומת זאת כתבי יד של נוסח המסורה שגילם עלה על אלף

קו. מס' סופרים פ"א ה"ז. קז. מאמר אחרון במגילת תענית.

קח. הערת המערכת: ראה תורת משה לרבינו החתם סופר, פרשת שמות, קצת דרוש מכבוד התורה (ו ע"ג ד"ה והנה רע), וז"ל והנה רע ומר בהעתקת התורה יונית או לכל לשון, כי בהיות התורה כתובה בלשונה שנאמרה מפי הקב"ה למרע"ה הרי היא כפטיש יפוצץ סלע, וכל פסוק סובל פירושים שונים וממש אין לומר בו דבר ע"ד פשוטו שלא יסבול גם פירוש אחר, ועל כרחן של ישראל שישמעו לדברי חכמים ולפירושים וחדושים, משא"כ בהעתק התורה לשון לע"ז א"א לבחור כ"א ע"כ כוונה פשוטה אחד ולכתבו באותו הלשון כי אין לשונות העמים סובלים ככה, וגם אין אתנו יודע עד מה לכתוב בחכמה ובינה כמו שנכתבה התורה ע"י הקב"ה, והיות כן בהעתק התורה יונית אז החלו עם בני"י לטעום טעם פשוטו של מקרא, ומאז החל האפיקורסות להתנוצץ ולא אבו שוב שמוע לקול דברי חכז"ל ולפירושיהם כאשר בעו"ה עדיין מרקד בינינו, ע"כ. והשוה גם לדברי התוספות ר"ד מגילה ג ע"א ד"ה תרגום של נביאים.

קט. וכן במס' ספר תורה פ"א ה"ו.

שנים לא נודעו. אך 'שִׁפְת אֶמֶת תִּכּוֹן לְעֵד, וְעַד אֶרְגִּיעָה לְשׁוֹן שְׁקֶר־יִי. כעבור שנים באו ממצאי מערות ים המלח וטפחו על פניהם של אותם חכמים להרע. כשישים אחוז מכתבי קומראן^{י"א} נכתבו על פי נוסח המסורה (ענינם של השאר כבר נתבאר למעלה), והמגילות והתפילין שנמצאו בשאר מערות מדבר יהודה התאימו כולם לנוסח מסורתנו.

אפשר שישנה סיבה נוספת להתייחסות חכמינו לתרגום השבעים כצרה. בעל 'שבלי הלקט'^{י"ב} מביא מאמר משם הפסיקתא: "אמר הקב"ה בדעתי היה ליתן להם לישראל אף התרגום בכתב, שהוא גופי תורה. אלא שאמרתי, אם כן יהיו דברי תורה נחשבים כמו שנתנו לזרים. מעתה יבא ארמי אחד או כושי אחד או מצרי אחד שמכיר בלשון ארמית, ויהא קורא בו, ונמצאו סתרי תורה גלוין למי שלא קיים אפילו אות אחת ממנה מימיו. לפיכך לא כתבתי אותה אלא בלשון הקודש שאין כל לשון ואומה מכירין בו אלא ישראל". הרי שרצונו של הקב"ה שהתורה תהיה טמירה ונעלמת מפני כל האומות, ורק בניו היהודים יכירוה. ואם כן, הצלחתם של הגויים להניח את ידם על דברי התורה, היא בודאי צרה רבתי. כך אכן נתבאר ברשימה עתיקה של ימי צומות^{י"ג}: "כי לא היתה תורה צריכה להתרגם אלא לישראל לבד".

צער גדול עוד יותר נצטערו ישראל משעה שאימצו הנוצרים הראשונים^{י"ד} לעצמם את תרגום השבעים. בהמשך הם גם הכניסו בו שינויים אחדים על מנת להתאימו להשקפותיהם. בתרגום זה היו הנוצרים מעיינים, מפרשים את המצוות שבו בצורה אלגורית בלתי מחייבת, ומתווכחים אודותם עם היהודים. בין השאר היו טוענים: אנחנו 'ישראל האמיתי', בנו בחר ה', ורק לנו נגלתה הכוונה הפנימית 'האמיתית' של התורה, ואילו אתם רק 'ישראל שבגוף', אינכם מבינים אלא את 'גוף התורה', והקב"ה זנח אתכם מכבר.

לכך בודאי התכוונו חז"ל בדרשתם שבמדרש תנחומא^{י"ה}: "ויאמר ה' אל משה כתב לך את הדברים האלה, זהו שאמר הכתוב^{י"ז} 'אֶכְתֹּב לוֹ רַבִּי תּוֹכָתִי כְּמוֹ זֶרַח נֶחֱשָׁבִי'. א"ר יהודה בר שלום: כשאמר הקב"ה למשה כתב לך, בקש משה שתהא המשנה בכתב. ולפי שצפה הקב"ה שאומות העולם עתידין לתרגם את התורה, ולהיות קוראין בה יונית, והם אומרים אנו ישראל,

ק"י. משלי י"ב, י"ט.

ק"יא. שזמנם הוא אמצע ימי בית שני.

ק"יב. ענין שבת סימן ע"ח.

ק"יג. כ"י וטיקן 171.

ק"יד. ששפתם היתה יוונית.

ק"טו. פר' כי תשא סימן לד, וכן במקורות מקבילים.

ק"טז. הושע ח', י"ב.

ועד עכשיו המאזנים מעייץ. אמר להם הקב"ה לעכו"ם אתם אומרים שאתם בני איני יודע, אלא מי שמסטורין שלי אצלו - הם בני. ואיזו היא - זו המשנה שנתנה על פה, והכל ממך לדרוש. א"ר יהודה בר שלום: אמר לו הקב"ה למשה מה את מבקש, שתהא המשנה בכתב, ומה בין ישראל לעכו"ם? שנאמר 'אכתב לו רובי תורת' וא"כ 'כמו זר נחשבו'. אלא תן להם מקרא בכתב ומשנה על פה. ובמדרש שמות רבה"ט אמרו: "איני מבקש ליתנה להם בכתב, שגלוי לפני שעובדי כוכבים עתידים לשלוט בהם, ולטול אותה מהם, ויהיו בזוים בעובדי כוכבים. אלא המקרא אני נותן להם במכתב, והמשנה והתלמוד והאגדה אני נותן להם על פה, שאם יבואו עובדי כוכבים וישתעבדו בהם יהיו מובדלים מהם".

ר' יוחנן טריוויזש"ק כותב בביאורו לסליחתו של רס"ג 'אז בעזבי מקרא דת' (שהזכרה בראש המאמר): "שהיה חשך ג' ימים, שלא העתיקו אותה רק להפוך דברי אלקים חיים למינות". ככל הנראה סבר גם הוא שתרגום השבעים נחשב לצרה בשל תעלולי הנוצרים שבעקבותיו. **יתכן** עוד ששמחתם של יהודי אלכסנדריה בתרגום השבעים, היא גופה גרמה לצערם של החכמים. כנזכר למעלה דבקו יהודים אלו בתרגום היווני, ורק בו שמו את מעייניהם. במשך הזמן נשתכחה מהם לשון הקודש לגמרי, והם כלל לא הכירו את התורה במקורה ובטהרתה. כך מוכיחים ביאורי התורה והמצוות של פילון האלכסנדרוני, שפעמים רבות אינם מתאימים לכתוב באמת בתורה אלא למופיע רק בתרגום השבעים. בעקיפין הביא התרגום גם לחיזוק הודהותם של יהודי מצרים עם ההלניזם, השקפותיו ותרבותו. ברור שאצל רבים היה זה על חשבון האמונה הטהורה, שמירת התורה ודקדוק המצוות. אולי זאת היא הכוונה ב"היה אותו היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל". כפי שבמעשה העגל המירו ישראל את כבודם בתבנית שור, כך הוחלפו כאן דברי אלקים חיים בחיקוי אנושי, ומאוחר יותר עזבו היהודים ההלניסטיים לגמרי את הקב"ה מקור מים חיים והלכו לחצוב להם בורות נשברים אשר לא יכילו מים.

יפת באהלי שם

משעה שכבשו אלכסנדר מוקדון ויורשיו ההלניסטיים את רוב העולם העתיק, היתה השפה היוונית פושטת והולכת על פני כל הארצות הכבושות, עד שהפכה למשך זמן מה

ק"ז. - שקול, כלומר הספק אינו מוכרע.

ק"ח. - סודות.

ק"ט. פמ"ז, א'.

קכ. בעל 'קמחא דאבישונא' - פירוש למחזור בני רומא (נדפס בשנת ש"א בבולוניה).

לשפה כלל עולמית. גם על ארץ ישראל לא פסחו צלילי היוונית. חייליהם של השליטים המקדונים והתלמיים דיברו, כמובן, בשפת אימם היוונית. אך גם מאוחר יותר, במשך מאות השנים בהן משלו הרומאים בארץ, שימשה היוונית כשפתם המשותפת של הנציבים, הקונסולים, הלגיונרים והסוחרים הרומיים. מובן הוא שיהודי ארץ ישראל ושפתם הושפעו מכך רבות. אל תוך לשון חכמים חדרו אלפי מילים יווניות, שהפכו להיות נכסי צאן ברזל של שפתינו עד היום. לעיתים אף הסתייעו חז"ל בדרשותיהם בהבאות ממקורות יווניים מתחום המשפט, הספרות ופיתגמי עם. נזכיר כאן רק שתי דוגמאות קצרות. במדרש שיר השירים רבה^{קכא} אומר ר' חוניה: "כך אמרה ירושלים לבת בבל, 'פגי פילאי קקיס כאטי', מאי את סבורה בעצמך שאת בתולה, זקנה את^{קכב}. כשהנגיד ר' אלעזר את מידותיו של הקב"ה מול מידותיו של מלך בשר ודם, פתח את דרשתו בפתגם יווני: "פרא בסיליוס אונומוס אוגרפוס" (כמובא לעיל באריכות). בקרב רבים מהמון העם, בעיקר בערי החוף, היתה היוונית נפוצה עוד יותר. כשביקר האמורא ר' לוי בר חיתה בקיסרין ראה את יהודי המקום קוראים קריאת שמע ביוונית^{קכג}. עשרות רבות מהכתובות שנחרטו בבתי כנסת ובתי קברות עתיקים, ביפו ובערים נוספות, היו ביוונית^{קכד}. הדברים הגיעו עד כדי כך שרבי התבטא: "בארץ ישראל לשון סורסי (-ארמי) למה? אלא אי לשון הקודש אי לשון יוונית!". לאור מצב זה הורגש בארץ ישראל צורך בתרגום יווני לתורה, תרגום שיהיה מדויק ונאמן למסורת המקרא המקובלת ולרוח היהדות. תרגום השבעים הותיק לא ענה על צורך זה, מחמת השינויים והשיבושים הרבים שחלו בו ברבות הימים, כפי שתארנו בהרחבה למעלה.

התרגומים היווניים היהודיים

במשך השנים אכן נתחברו מספר תרגומים יווניים, שהיו בעצם עיבודים לתרגום השבעים, עיבודים שקירבו את התרגום אל המסורת והפרשנות היהודית הנאמנה. המעבדים-המתרגמים היהודיים המפורסמים יותר הם עקילס הגר, תלמידם של התנאים ר' אליעזר ור' יהושע, ו'תיאודוטיון' שחי כנראה בסוף המאה השנייה לספירה הלועזית (כמאה ושלושים שנה לאחר חורבן ביהמ"ק). עוד מתרגם ידוע הוא 'סימכוס', שעל זמנו והשתייכותו הדתית קיימות עדויות

קכא. ג', א'.

קכב. הנוסח ע"פ כ"י וטיקן ודפוס קושטא ר"פ, משמעות הביטוי היווני קרובה להמשך דברי המדרש שצוטטו.

קכג. ירושלמי סוטה פ"ז ה"א, ועיין בערוך ערך אלנסתין.

קכד. כך ע"פ ממצאים ארכיאולוגיים.

שונות. את זמנו קובעים בדרך כלל בסוף המאה השנייה או בתחילת המאה השלישית לסה"נ. יש שמסרו שסימכוס נמנה על כת האביונים היהודית נוצרית, ויש האומרים שהוא היה שומרוני שהתגייר. כך או כך, גם תרגום סימכוס הוא בעל זיקה ליהדות. נראה שמחברו הכיר את מדרשי חז"ל, ואף הוצע לומר שהוא כתב את תרגומו-עיבודו עבור יהודי קיסריה.

לתרגומים אלו קדם עיבוד אנונימי, שנעשה עוד בימי בית שני, המכונה במחקר 'קייגה', בשל סימן ההיכר הבולט שלו - השימוש במילה 'קייגה' שמשמעותה 'לפחות' כתרגום ל'גם'. כנראה בשל כללם של חז"ל שהמילה 'גם' מלמדת על ריבוי. הוכח גם שעיקרו של תרגום תיאודוטיון שאוב מתוך תרגום זה, ולכן כונה עיבוד קדום זה 'קייגה תיאודוטיון'. אף תרגומי עקילס וסימכוס מהווים עיבוד חדש ויסודי של 'קייגה תיאודוטיון', ברם בשל עומק עיבודם ניתן לראות בעבודתם תרגומים מחודשים. מגמתו של 'קייגה תיאודוטיון' אכן היתה בכיוון של התאמה רבה יותר עם נוסח המסורה, הוא מילולי, ושומר על סדר המילים שבמסורתנו. תכונה מיוחדת המאפיינת תרגום זה היא ריבוי תעתיקים, במיוחד של מילים שכנראה לא היו משמעותם ברורה דיה. בכגון אלו העדיף המעבד שלא לתרגם, אלא רק העתיק את המילים העבריות באותיות יווניות.

אחר החוקרים הפליג בהשערות, וביקש לטעון שתיאודוטיון^{קב} הוא יהונתן בן עוזיאל תלמידו של הלל הזקן (שחיבר את התרגום הארמי לספרי הנביאים, כמבואר במסכת מגילה^{קב}), והעיבוד היווני שלו הוא בהתאם למסורת הפרשנית של בית הלל. עקילס, לדעת חוקר זה, קשור עם שיטת הדרש של ר' עקיבא. ולהשלמת התמונה הוא אף משער שסימכוס אינו אלא התנא סומכוס, שעליו מסופר בעירובין^{קב}: "תלמיד היה לו לרבי מאיר וסומכוס שמו, שהיה אומר על כל דבר ודבר של טומאה ארבעים ושמונה טעמי טומאה, ועל כל דבר ודבר של טהרה ארבעים ושמונה טעמי טהרה". חוקרים אחרים דחו את הדברים, והראו שאין קשר ממשי בין עיבודים אלו ובין שיטות התנאים שהוזכרו^{קב}. ראייה ניצחת נגד תיאוריה זו נמצאה בשנת תשי"ב בחפירות נחל חבר, בדמותה של מגילת תרגום יווני. מגילה זו מכילה את עיבוד 'קייגה תיאודוטיון' לספר תרי עשר, והיא נכתבה עשרות שנים לפני זמנו של הלל הזקן.

קבה. - מתן יה, ביוונית.

קכו. ג ע"א.

קכז. יג ע"ב.

קכה. פרט לר"ע ועקילס, ראה על כך בהמשך.

קורותיו של עקילס

התרגום היווני העיקרי שהיה מקובל בקרב יראי ה' שבארץ ישראל של תקופת התנאים, היה תרגומו של עקילס הגר. נקדים להביא את מעט הפרטים הידועים על דברי ימי עקילס.

עקילס הגר נולד למשפחה רומית קרובה מאוד לקיסר אנדריאנוס. במדרש תנחומא^{קכ"ב} מבואר שאימו היתה אחותו של אנדריאנוס. על פי רישומים רומיים אכן היתה לאנדריאנוס אחות שנקראה 'פאולינה הקטנה', אך צויין שלא היה לה בן זכר. אמנם יתכן שמקורות אלו התביישו בבן שהתגייר, והעדיפו להעלים את זכרו.

אפשר שגם השם 'עקילס' מורה על מוצאו הנחשב. התעתיק הלטיני של שם זה הוא 'אקוילה' או 'אקילה', ומשמעותו היא 'נשר'. באימפריה הרומית היתה משמעות רבה לנשר, והוא הורם על נס בכל לגיונות הצבא.

במדרש קהלת רבה^{קל} מצוטטת התבטאות של עקילס, המצביעה על עושרו הרב: "כמה טווסין וכמה פסיונים אית לי, ואפילו עבדי לא משגיחין עליהון".

בתורת כהנים^{קלא} מוזכר שעקילס שלח מארץ ישראל פירות לעבדיו ששכנו ב'פונטוס', ויש הגורסים 'פונטוס'. מכאן הועלתה הסברה שמוצא משפחתו היה בפרובינציה היוונית 'פונטוס' (צפון טורקיה של ימינו). יש שטענו ש'פונטוס' זהו אי רומי בים הטיירני שנקרא בעבר 'פונטיה'. אי זה שימש, בין השאר, להגליית קרובי משפחה של קיסרים רומיים, ביניהם כאלו שגילו נטיות יהודיות או שממש התגיירו. אחרים הציעו שהכוונה לעיר 'אפסוס' בירת פרובינציית 'אסיה' העתיקה, עיר שבה חיו נכבדים רומאים רבים.

המשומד אפיפניוס מסלמיס^{קלב} כותב [על פי שמועה] בספרו 'על מידות ומשקלות', שעקילס נשלח בשנת 129 למנינם, בהוראת הקיסר אנדריאנוס על מנת לפקח על בניית העיר 'איליה קפיטולינה' על גבי חורבות ירושלים, וכדי להקים מקדש אלילי על מקומו של בית המקדש ההרוס. במהלך שליחות זו התוודע עקילס ליהדות, ולאחר מכן התגייר.

העובדה שעקילס-אקוילה היה קשור למפעלי בניין ומוצאו האפשרי הוא אפסוס, הביאו להשערה שמדובר בטיבריוס יוליוס אקוילה, קונסול רומי משכיל, שהיה בנו של

קכט. פר' משפטים סי' ה'.

קל. ז', ח'.

קלא. פר' בהר פ"א א' ט'.

קלב. חי במאה הרביעית לסה"נ.

טיבריוס יוליוס קלסוס פולמנוס, המושל הרומי של פרובינציית אסיה. קונסול זה שחי באפסוס החל בשנת 511 בעבודות בנייה של ספרייה ענקית לשם הנצחת אביו קלסוס, אך העבודה הופסקה באמצעה מסיבות בלתי ברורות, ונסתיימה רק בשנת 135 על ידי יורשיו של אקוילה. תקופת הזמן החופפת לזמנו של עקילס הגר, העיסוק בבניין והשם והמוצא הזהים הביאו לסברא שמדובר באותו אדם. אם זיהוי זה נכון, מתברר עתה שבניית הספרייה באפסוס הופסקה בשל נסיעתו של עקילס לירושלים, נסיעה שבסופו של דבר הביאה אותו להתגייר, ובהמשך לבנות לו שם עולם על ידי תרגום המקרא.

במדרש תנחומא^{קל} מסופר: "עקילס הגר בן אחותו של אדריאנוס היה מבקש להתגייר, והיה מתירא מן אדריאנוס דודו. אמר לו, אני מבקש לעשות סחורה. אמר לו, שמא אתה חסר כסף וזהב? הרי אוצרותי לפניך! אמר לו, אני מבקש לעשות סחורה, לצאת לחוץ לידע דעת הבריות, ואני מבקש לימלך בך היאך לעשות. אמר לו, כל פרקמטיא שאתה רואה שפלה ונתונה בארץ, לך עסוק בה, שסופה להתעלות ואת משתכר. בא לו לארץ ישראל ולמד תורה. לאחר זמן מצא אותו רבי אליעזר ורבי יהושע, ראווה פניו משתנות, אמרו זה לזה עקילס לומד תורה. כיון שבא אצלם, התחיל לשאול להם שאלות הרבה והן משיבין אותו. עלה אצל אדריאנוס דודו, אמר לו, ולמה פניך משתנות? סבור אני שהפסידה פרקמטיא שלך, או שמא הצר לך אדם. אמר לו לאו, אמר לו אתה קרוב לי ואדם מצר לי? אמר לו, ולמה פניך משתנות? אמר לו שלמדתי תורה, ולא עוד אלא שמלתי את עצמי! אמר לו, ומי אמר לך כך? אמר לו, בך נמלכתי! אמר לו, אימתי? אמר לו, בשעה שאמרתי לך מבקש אני לעשות סחורה, ואמרת לי כל פרקמטיא שאתה רואה שפלה ונתונה בארץ לך ועסוק בה שסופה להתעלות, חזרתי על כל האומות ולא ראיתי שפלה נתונה בארץ כישראל וסופה להתעלות, שכן אמר ישעיה^{קל} 'כה אמר ה' גואל ישראל וקדושו, לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו למען ה' אשר נאמן קדוש ישראל ויבחרך' ... אמר ליה סקנדרוס^{קל} ... הואיל ונתגייר, הרגהו! אמר ליה, עקילס בן אחותי - עד שהוא במעי אמו היה ראוי להתגייר! מה עשה סקנדרוס שלו? עלה לגג ונפל ומת, ורוח הקודש צווחת כן יאבדו כל אויבך ה'. אמר ליה אנדריאנוס, הרי מת סקנדרוס, [וכי] אין אתה אומר לי על מה עשית הדבר הזה? אמר ליה, שבקשתי ללמוד תורה. אמר ליה, היה לך ללמוד תורה ולא לימול. אמר לו עקילס, נתת לאסטרטלירוס אנונה אלא אם כן נטל זינו שלו^{קל}? כך לעולם אם אין

קלג. פר' משפטים ס"ה ה'. קלד. מ"ט, ז'.

קלה. - יועץ המלך. קלו. שמא שילמת לחייל משכורת בלי שהחזיק נשק.

אדם נימול אינו יכול ללמוד תורה, שנאמר מגיד דבריו ליעקב - למי שהוא מל ביעקב, לא עשה כן לכל גוי - משום שהם ערלים".

נוסח אחר נמצא במדרש שמות רבה^{קל}: "פעם אחת אמר לו עקילס לאדריינוס המלך, רוצה אני להתגייר ולהעשות ישראל! אמר לו, לאומה זו אתה מבקש? כמה בוייתי אותה! כמה הרגתי אותה! לירודה שבאומות אתה מבקש להתערב? מה ראית בהם שאתה רוצה להתגייר? אמר לו, הקטן שבהם יודע היאך ברא הקב"ה את העולם, מה נברא ביום ראשון ומה נברא ביום שני, כמה יש משנברא העולם, ועל מה העולם עומד, ותורתן אמת! אמר לו, לך ולמד תורתן, ואל תמול! אמר לו עקילס, אפילו חכם שבמלכותך וזקן בן מאה שנה אינו יכול ללמוד תורתן אם אינו מל, שכן כתוב מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי".

בפסיקתא רבתי^{קל} נראה שבתחילה התקשה עקילס עצמו בענינה של ברית המילה. "עקילס הגר שאל את ר' אליעזר, אמר לו הואיל וחביבה היא מילה לפני הקדוש ברוך הוא מפני מה לא ניתנה בעשרת הדברות? אמר לו קודם עשרת הדברות ניתנה! דכתיב^{קמ} 'וניתנה אם שמוע תשמעו בקולי' ושמרתם את בריתי - זו ברית שבת וברית מילה".

בבראשית רבה^{קמ} מובאת עוד שאלה שהטרידה את עקילס בראשית דרכו ביהדות. "עקילס הגר נכנס אצל ר' אליעזר, אמר לו, הרי (זכי זה) כל שבחו של גר שנאמר^{קמא} 'ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה' אמר לו, וכי קלה היא בעיניך דבר שנתחבט עליו אותו זקן^{קמב} שנאמר^{קמג} 'ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש', ובא זה והושיטו לו (לגר) בקנה. נכנס אצל רבי יהושע, התחיל מפייסו בדברים. לחם - זו תורה, דכתיב^{קמד} לכו לחמו בלחמי, שמלה - זו טלית, זכה אדם לתורה זכה לטלית^{קמה}. ולא עוד אלא שהן משיאין את בנותיהם לכהונה והיו בניהם כהנים גדולים ומעלים עולות על גבי המזבח ... לחם זה לחם הפנים, ושמלה אלו בגדי כהונה. הרי במקדש, אבל בגבולים לחם זה חלה, ושמלה זו ראשית הגז. אמרו, אלולי אריכות פנים שהאריך ר' יהושע עם עקילס, היה חוזר לסורו".

במדרש שהובא לעיל ראינו שעקילס שיבח את ישראל לפני דודו 'הקטן שבהם יודע ... על מה העולם עומד'. לאחר שהתגייר עקילס ביקש הקיסר לנצל את ידיעותיו, וכך איתא

קלז. ל', י"ב. קלח. פיסקא כ"ג פרשה תליתאה. קלט. שמות י"ט, ה'.

קמ. ע', ה'. קמא. דברים י', י"ח. קמב. - יעקב אבינו.

קמג. בראשית כ"ח, כ'. קמד. משלי ט', ה'. קמה. - איצטלא דרבנן.

בתנחומא^{קמז}: "שאל אדריאנוס לעקילס, על מה העולם עומד? אמר לו על הרוח. רצונך לידע, הבא גמל. והביא גמל, ונתן משאו עליו. אמר לו עמוד ועמד, שב וישב. נתן עליו יותר ממשאו, ונתן חבל על צוארו. אמר לו למשוך. משך זה מכאן וזה מכאן, חנקו את הגמל. אמר לו, אמור לגמל שיעמוד. אמר לו אדריאנוס, אתה חנקתו והוא יעמוד?! אמר לו, ומה, הרגתי אותו? או שמא חסר א' מאיבריו? אמר לו, הוצאת את רוחו! אמר לו, ומה אם הגמל לא היה סובל? ולא סבל את משאו אלא הרוח שבו, מלך מלכי המלכים הקב"ה אין רוחו סובל את העולם כולו? שתק אדריאנוס".

עקילס ואונקלוס - אחד או שניים?

בכמה מקומות בחז"ל אנו מוצאים תיאורים שונים אודות אונקלוס הגר הנראים דומים מאוד למסופר במקורות אחרים אודות עקילס הגר.

בגיטין^{קמז} מבואר שאונקלוס היה בן אחותו של אדריאנוס (כך ע"פ הגהות הגר"א שם), ומהגמרא בע"ז^{קמח} עולה שדודו הקיסר ניסה להפריעו ולעמוד בדרכו שעה שהוא התגייר והתדבק בתורה, וכבר ראינו באריכות שכך מסופר על עקילס. בתוספתא דמאי^{קמט}) נאמר: "גר וגוי שירשו את אביהן גוי, רשאי לומר לו טול אתה צלמים ואני כלים, אתה יין ואני פירות. אונקלוס הגר חלק מאחיו, החמיר על עצמו והולך חלקו לים המלח", ואילו בירושלמי דמאי^{קי} איתא: "עקילס הגר חילק עם אחיו, והחמיר על עצמו והולך הנייה לים המלח". במסכת מגילה^{קיג} שנינו: "ואמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: תרגום של תורה - אונקלוס הגר אמרו מפי רבי אליעזר ורבי יהושע", והדברים כמעט זהים למובא בירושלמי מגילה^{קיג}: "רבי ירמיה בשם רבי חייא בר בא: תירגם עקילס הגר התורה לפני רבי אליעזר ולפני רבי יהושע, וקילסו אותו, ואמרו לו יפיפית מבני אדם".

קמו. פר' בראשית סי' ה', בירושלמי חגיגה פ"ב ה"א נמצא מעשה זה עם כמה שינויים.

קמז. נו ע"ב.

קמח. ט ע"א, עיי"ש באריכות.

קמט. פ"ו הי"ב-י"ג

קנ. פ"ו ה"ז.

קנא. ג ע"א.

קנב. פ"א ה"ט.

הדמיון הרב בין המובאות מוביל למסקנה המתבקשת שאונקלוס ועקילס חד הם, שני כינויים לאדם אחד. כך אכן משמע מדברי הנשיא ר' יהודה מברצלונה בספר העתים^{קיג} ובפירושו לספר יצירה^{קיד}, וכן כותב בפירוש ר' אלעזר מגרמייזא בביאורו למדרש איכה רבתי^{קיה}: "עקילס הוא אונקלוס", וכך גם מבואר בקרבן העדה על הירושלמי במגילה שם.

בניגוד לדעה זו, טוען ר' עזריה מן האדומים בספרו מאור עינים^{קכ}, שאונקלוס ועקילס הם שני אישים נפרדים, שחיו בתקופות שונות וכל אחד מהם חיבר תרגום אחר. את דעתו זו מבסס הוא על שתי הוכחות עיקריות:

א. הוזכר כבר כי עקילס התגייר בימי אדריינוס קיסר, שהתבטא בפניו "אומה זו ... כמה הרגתי אותה". ומשמע שהיה זה כבר לאחר שאדריינוס דיכא את מרד בר כוזיבא, כחמישים ושנים שנה לאחר חורבן בית המקדש, ואז גם למד עקילס תורה מפי ר' אליעזר ור' יהושע. ואילו אודות אונקלוס מוצאים מספר מקורות מהן נראה שהיה תלמיד של רבן גמליאל הזקן, וכגון: "כשם ששורפין על המלכים כך שורפין על הנשיאים, ומעשה שמת רבן גמליאל הזקן ושרף עליו אונקלוס יותר משבעים מנה צורי"^{קכא}, "רבן גמליאל היה אוכל על טהרת חולין כל ימיו... אונקלוס הגר היה אוכל על טהרת הקדש"^{קכב} והרי רבן גמליאל הזקן קדם בהרבה, ואף לא ראה את החורבן^{קכג}.

ב. תרגום אונקלוס כתוב בארמית, כידוע, ואילו בכל מקום שחז"ל מצטטים את עקילס הם מצטטים תרגום ליונית^{קכד}.

ר' שמואל יפה בפירושו למדרש 'יפה תואר'^{קכה} מציין הבדל משמעותי נוסף בין התרגומים הללו: תרגום עקילס כולל גם את הנביאים והכתובים^{קכז}, ולעומת זאת אודות אונקלוס מספרים חז"ל במסכת מגילה מספרים חז"ל שהוא תרגם את התורה בלבד.

קנג. סוס"י קע"ה.

קנד. עמ' 159.

קנה. עמ' נ"א.

קנו. פרק מ"ה.

קנז. תוספתא שבת פ"ז הי"ח.

קנח. תוספתא חגיגה פ"ג ה"ג.

קנט. כמ"ש הרמב"ם בפ"ד של הקדמתו למשנה.

קס. כפי שיובא להלן.

קסא. בראשית רבה צ"ג, ג'.

קסב. כפי שנראה בהמשך.

עוד נקודה חשובה מוזכרת במבוא לספר נתינה לגר^{קס}. תרגומו של עקילס הוא מילולי בלבד ללא כל הוספות, לעומתו מוסיף אונקלוס מעט באורים ופרטים בעת הצורך.

מהמת טענות אלו מסיק בעל מאור עינים שאכן מדובר בשני אנשים שונים, האחד - אונקלוס, תלמידו של רבן גמליאל הזקן, שתרגם את התורה לארמית, והשני - עקילס תלמידם של ר' אליעזר ור' יהושע, שחיבר תרגום יוני לכל המקרא. ולפי זה מובן מאוד מה ששבחו חז"ל את עקילס דוקא בפסוק 'פיפית מבני אדם', וזאת על פי מאמר הגמרא^{קסד}: "יפת אלוקים ליפת וישכון באהלי שם - דבריו של יפת יהיו באהלי שם ... יופיותו של יפת יהא באהלי שם". וברש"י: "הוא לשון יון, לשונו יפה משל כל בני יפת". ועקילס הוא שזכה לתרגם את התורה ליונית שנשתבחה ביפיה.

את השאלה אודות המקורות הרבים בחז"ל שמהם נראה שאונקלוס ועקילס חד הם, פוטר ר' עזריה מן האדומים בטענה שמדובר בטעות מעתיקים שבלבלו בין שני הגרים ששמותיהם דומים במידת מה זה לזה, ושניהם יצרו יצירה דומה - תרגום התורה לשפת נכר. לשיטת ר' עזריה יש לתקן את הגירסאות ע"פ ההקשר והתוכן. היכן שמוזכר תרגום לארמית צריך לגרוס אונקלוס, וכך גם כשנשוא המאמר נמצא בחברתו של רבן גמליאל הזקן. ואילו כשמצוטט תרגום יוני או שמסופר על קשריו עם ר"א ור"י צריך לגרוס עקילס.

בעל הנתינה לגר מתייחס לכל הטענות שהובאו לעיל, ובכל זאת מסיק שמדובר באיש אחד. וכך הוא כותב בהקדמה לספרו: "דעתנו נוטה להחליט כי גם ההעתיקה היונית המיוחסת לעקילס, גם התרגום הארמי אשר בידינו המיוחס לאונקלוס שניהם ילידי איש אחד המה. אפס! כי השפה היונית היתה לשון אונקלוס מילדותו באי פנטוס, ואחרי בואו בברית אמונת היהודים היתה ראשית מלאכתו להעתיק את התורה (ואולי גם נביאים וכתובים) ללשון יונית, כל מילה ומילה ככתבה מבלי להעמיס בה שום כוונת מדרש והלכה. וברבות הימים, אחרי למדו היטיב את לשון הארמית, אשר היתה אז השפה המדוברת בפי היהודים, ונסע מרומי אל הארץ הקדושה ששם למד תורה הרבה מפי ר' עקיבא ורבותיו ר' אליעזר ור' יהושע, וקבל מהם את הדעות ההלכות המקובלות והמסורות בידיהם מפי רבותיהם הקדושים, ואת פרושי כמה כתובים שתרגם כבר עזרא ונאבדו מהם ונשארו בכח זכרון רבותינו, תרגם אותה שנית ללשון ארמית כמו שהוא בידינו לעת כזאת".

קסג. מאת הגאון ר' נתן אדלר מלונדון.

קסד. מגילה ט ע"ב.

נראה גם במוסף הערוך¹⁵ שכותב בקצרה: "... תרגום עקילס, כי הוא תרגם כל המקרא בלשון יוני, ואונקלוס תרגם התורה בלשון בבלי. ואם לא, אונקלוס ועקילס איש א' היה, והוא עשה תרגום בבלי על התורה, ותרגום יוני בכל המקרא".

לפי שיטה זאת מתיישבים יפה הן המקורות שמהם מוכח כי מדובר באיש אחד, והן ההוכחות המראות באצבע כי תרגום אונקלוס ותרגום עקילס הם שני חיבורים השונים לגמרי זה מזה. יש לציין שלדעתו של ר' נתן אדלר, אונקלוס הגר האריך ימים מימות רבן גמליאל הזקן ועד לימיהם של ר' אליעזר ור' יהושע (והוא מציין שמצאנו תקופה חופפת לרבן גמליאל ולר' אליעזר ור' יהושע).

אך על פרט זה יש להעיר, שלא יתכן לומר שאותו גר למד הן מרבן גמליאל הזקן והן מפי ר' אליעזר ור' יהושע, שהרי יודעים אנו שרבן גמליאל קדם בהרבה לחורבן בית המקדש, ואילו עקילס התגייר והחל ללמוד את התורה רק בתקופה המאוחרת לחורבן ביתר שהתרחש נ"ב שנה לאחר חורבן הבית.

נראה איפוא, שבהכרח יש להסיק ששני אונקלוס היו: הראשון התגייר בתקופתו של רבן גמליאל הזקן, והיה תלמידו הקרוב (והוא אינו קשור למפעל התרגום), והשני התגייר כמאה שנים אחר כך, ולמד תורה מפי ר' אליעזר ור' יהושע, והוא זה המכונה בתלמוד הירושלמי ובמקורות נוספים עקילס. עקילס/אונקלוס השני הוא שחיבר שני תרגומים לתורה, האחד ביונית, בתחילת דרכו ביהדות, והשני בארמית, כאשר למד להכיר היטב את שפת החכמים.

הנה התקיימו דבריו של ר' יהושע לעקילס, שהגר זוכה לתורה (כמובא לעיל מבראשית רבה על הפסוק 'זנתן לי לחם לאכול'), ולא עוד אלא שזכה להיות ממנחילי פירוש התורה לכל דורות הבאים.

תרגום עקילס

לאחר שלמד עקילס את התורה, זכה גם ללמדה לאחרים. הוא ניצל את ידיעותיו הקודמות, ותרגם את כל התנ"ך ליוונית. בניגוד לתרגום השבעים, היה תרגומו של עקילס רצוי בעיני חכמינו, והם קלטוהו וקראו עליו את הכתוב 'יפיית מבני אדם'¹⁶.

תרגומו של עקילס הוא מילולי הרבה יותר מתרגום השבעים המקורי, והוא דבוק בנוסח התורה המסורה בידינו. הוא מחויב לחלוטין למקור העברי, והוא מוותר על כל יומרה ליוונית טובה. עקילס הקפיד לתרגם כל מילה עברית, גם כזו שאין לה מקבילה יוונית, כדוגמת

קסה. ערך אפקלטורין.

קסו. כמובא לעיל מירושלמי מגילה.

המילה 'את' שתורגמה על ידו בצורה שמשמעה 'ויחד עם זה'. יש שהוא מתרגם אפילו כמה מרכיבים של מילה עברית אחת, כמו המילה 'למרחוק' כי המתורגמת לשלוש מילים יווניות. עקילס התרחק יותר מלשונות מהן עלולה להשתמע הגשמה של הקב"ה, ואת השם המפורש לא תרגם כלל ליוונית, אלא כתב אותו באותיות עבריות. כנראה נזהר עקילס לשנות תרגומים שהפכו למונחים שימושיים בקרב הנוצרים, כדוגמת המילה 'משיח' שתורגמה על ידי השבעים 'כריסטוס' (מילה שהיתה לכינויו הקבוע של אותו האיש, בפי מאמיניו), ועקילס מצא לה תחליף יווני שמשמעותו 'משוח'. אכן, מטעם זה השמיצו הנוצרים את עקילס ואת תרגומו, אולם חירופיהם מהווים שבח ערב לאוזן היהודית והינם אישור נוסף למלאכתו של עקילס.

פעמים רבות מזכירים אמוראי ארץ ישראל את תרגומו וביאוריו של עקילס, ומסתייעים בהם להבנת הכתובים. נביא פה כמה מהם:

כשבאו חכמים לברר את ההוראה המדויקת של 'פרי עץ הדר', אמר רבי תנחומא^{קפ"ה}: "תירגם עקילס הדר - הידור, אילן שהוא גדל על פני המים".

כשנחלקו שני אמוראים בירושלמי יומא^{קס"ב} מהי 'נברשת של זהב' שעשתה הילני המלכה לבית המקדש, הוכיחו מתרגומו של עקילס לכתוב^{ק"ג} 'לקבל נברשתא' - 'למפדס'.

בירושלמי שבת^{קע"א} ביארו את מהותם של פריטי ביגוד ותכשיטים המוזכרים במקרא, ואמרו: "ובתי הנפש^{קע"ב} - תירגם עקילס 'אסטו מובריאה' - דבר הניתן על בית הנפש, כלומר עדי המושם על הלב".

בירושלמי מגילה^{קע"ג} ובויקרא רבה^{קע"ד} נתפרש הפסוק 'הוא ינהגנו על מות^{קע"ה} בכמה אופנים, ואחד מהם הוא תרגומו של עקילס - 'אתנסיאה', שמשמעותו 'עולם שאין בו מוות^{קע"ו}'. (אפשר שעקילס הבין את 'עלמות' כמו 'עולמית', אך שמא פירש הוא כאילו נאמר 'אל מות').

קסז. מלכים ב' י"ט, כ"ה.

קסח. ירושלמי סוכה פ"ג ה"ה, וראה בבבלי סוכה ל"ה. "בלשון יווני קורין למים אידור, ואיזו היא שגדל על כל מים - הוי אומר זה אתרוג".

קסט. פ"ג ה"ח.

קע. דניאל ה', ה'. **קעא.** פ"ו ה"ד. **קעב.** ישעיה ג', כ'. **קעג.** פ"ב ה"ד. **קעד.** י"א, ט'.

קעה. תהלים מ"ח, ט"ו. **קעו.** ראה עוד בילקוט שמעוני תהלים רמז תשנ"ז.

כבראשית רבה^{קע} מובא תרגום עקילס ל'אל שדי' - 'אקסיוס ואיקנוס', דהיינו 'נצחי ובלתי נפסד'.

בויקרא רבה^{קע} אמרו: "מות וחיים ביד לשון^{קעט} - תרגום עקילס 'מיצטרא מוכירין^{קפ}, מות מכאן וחיים מכאן". כלומר, הלשון הינה כמו סכין - בשניהם ניתן להשתמש לתועלת, ואפשר גם להזיק ולהמית^{קפא}.

רבותיו של עקילס

בירושלמי קידושין^{קפב} שנינו: "תירגם עקילס הגר לפני ר' עקיבה 'והיא שפחה נחרפת לאיש^{קפג} - בכתושה לפני איש, כמה דאת אמר^{קפד} ותשטח עליו הריפות^{קפה}". כלומר, המילה 'נחרפת' מתפרשת כאילו נכתב 'נהרפת'. לכאורה מלמד מאמר זה שעקילס למד אצל רבי עקיבא, ועל פי תורתו חיבר את תרגומו. ולהבדיל בין הטמא ובין הטהור, גם הירונימוס מביא בוולגטה לישעיה מסורת האומרת שרבי עקיבא היה מורהו של עקילס. לדברי החוקרים אכן ניכר משרידיו של התרגום שהוא הושפע מבית מדרשו של רבי עקיבא. דוגמא מעניינת מובאת בספר 'יוונית ויוונית בארץ ישראל': הפסוק 'או נפש אשר תגע בכל דבר טמא^{קפי} תורגם במקור נוכרי על פי עקילס: 'אשר יטמא עצמו במילה לא טהורה'. תרגום זה המפרש את 'בכל דבר' כמו 'בכל דיבור' מתאים לאמור בתוספתא שבועות^{קפז}: "בכל טמא, מה תלמוד לומר 'דבר' - ר' עקיבא אומר להביא את הנגעים שאין טומאה יורדת בהן אלא בדבר^{קפח}".

החוקרים מתקשים בנידון זה. אם אכן היה עקילס תלמידו של רבי עקיבא ותירגם את התורה על פיו, מדוע זה אומר הירושלמי במגילה "תירגם עקילס הגר התורה לפני רבי אליעזר ולפני רבי יהושע, וקילסו אותו?"

קושיא זו הביאה את אחד החוקרים לומר, שאמנם רבי עקיבא הוא רבו של עקילס ועל פי שיטתו נתחבר התרגום, אך הוא לא היה בקיא דיו בשפה היוונית, ולא היה יכול לחוות את דעתו על מלאכתו של עקילס. משום כך היה צורך לבקש לתרגום את אישורם

קעז. מהדו' תיאודור-אלבק פמ"ו. **קעת.** ל"ג, א'. **קעט.** משלי י"ח, כ"א.

קפ. תרוד וסכין - ערוך ערך מצטרא. **קפא.** הדברים מתבארים יותר בהמשך המדרש, עיי"ש.

קפב. פ"א ה"א. **קפג.** ויקרא י"ט, כ'. **קפד.** שמואל ב' י"ז, י"ט.

קפה. עיין בכריתות י"א. וברש"י ד"ה הריפות. **קפו.** ויקרא ה', ב'. **קפז.** פ"א ה"ז.

קפח. - טומאת המצורע חלה רק על ידי דיבורו של הכהן האומר שהוא טמא.

של רבי אליעזר ורבי יהושע, שלבטח הצטיינו בידיעת היוונית, שהרי ר' יהושע נודע בויכוחיו עם חכמי אתונה, ור' אליעזר מן הסתם רכש לעצמו שליטה ביוונית בהיותו בבית אביו העשיר הורקנוס, בטרם נכנס לאהלה של תורה.

דברי 'חכמה' אלו נסתרים מהמדרשים (שהובאו לעיל) המספרים שעקילס קנה את תורתו מאת ר' אליעזר ור' יהושע, והיה שואל מהם שאלות הרבה והם השיבו לו על הכל. כמו כן, בגמרא סנהדרין^{קכ"ט} ישנה הערכה אמיתית אודות ידיעת השפות של ר' עקיבא, ומוכח משם שזו לא נגרעה משל ר' אליעזר ור' יהושע. "כל עיר שאין בה שנים לדבר^{קכ"ז} ואחד לשמוע - אין מושיבין בה סנהדרי. ובביתר הוו שלשה, וביבנה ארבעה: **רבי אליעזר, ורבי יהושע, ורבי עקיבא, ושמעון התימני דן לפניהם בקרקע**".

לאמיתו של דבר נראה שהדברים פשוטים מאוד. בתחילת דרכו של עקילס למד הוא אצל ר' אליעזר ור' יהושע, ואף תרגם את התורה לפניהם. לאחר מכן בא לו עקילס אצל ר' עקיבא, שהיה מדקדק ביותר בכל מילה ודורש תילי תילין של הלכות על כל תג וקוץ שבתורה^{קכ"א}, והוסיף לקנות דעת מפיו, ואז הניף ידו ותירגם שנית את המקרא על פי שיטת ר' עקיבא.

אכן, שרידי התרגום מראים שבכמה מקומות חיבר עקילס שתי מהדורות, והחוקרים לא עמדו על היחס שביניהן. מעתה אמור: מהדורא קמא דעקילס נכתבה על פי תלמודם של ר' אליעזר ור' יהושע, ומהדורא תנינא חוברה בהתאם למשנת ר' עקיבא.

שרידי תרגום עקילס

תרגום עקילס לא נשתמר בשלימותו. שרידיו החשובים ביותר הם כמובן אלו המצוטטים בחז"ל, שרק חלקם הובא לעיל. מקור נוסף ושונה ששימר חלקים מהתרגום הוא ספר ה'הכסאפלה' של הבישוף הנוצרי אוריגנס. בישוף זה שחי בקיסריה במחצית הראשונה של המאה השלישית לסה"נ, עמד בקשרים עם יהודיה וחכמיה, והיה שואלם ומברר אצלם ביאורי מקראות. כך למשל מספר אוריגנס בכתביו: "כששאלתי את העברים, אם יש להם איזו שהיא מסורת על ה'תו' (שבפסוק^{קכ"ז} 'והתוית תו על מצחות האנשים הנאנחים והנאנקים על כל התועבות

קפט. יז ע"ב.

קצ. בשבעים לשון - רש"י.

קצא. מנחות כ"ט ע"ב. קצב. יחזקאל ט', ד'.

הנעשות בתוכה), שמעתי כדברים האלה: אחד מהם אמר שבין כ"ב האותיות של העברים הת' היא האחרונה לפי סדר אותיותיהם; [האות] האחרונה נתקבלה לפיכך כאות למצב השלמות של הנאנחים והנאנקים - בגלל מידותיהם הטובות - על החוטאים שבעם, והסובלים יחד עם הפושעים. אבל שני אמר, כי הת' היא סמל לשומרי החוק, ומשום שהחוק נקרא אצל העברים 'תורה', והאות הראשונה שלה היא ת', הרי היא סמל לאלה החיים לפי החוק^{קצ"ב}. שמועות אלו קרובות מאוד למבואר במס' שבת^{קצ"ד}: "ומאי שנא תי"ו? ... רבי שמואל בר נחמני אמר: אלו בני אדם שקיימו את התורה כולה מאל"ף ועד תיו"ק^{קצ"ה}.

אוריגנס ביקש לתת גם בידי שאר המלומדים הנוצריים את האפשרות להכיר את המקרא בצורתו המקורית ולהבינו כראוי. לשם כך ערך חיבור בן ששה טורים המכונה 'הכסאפלה'^{קצ"ז}. בטור הראשון הועתק נוסח המקרא באותיות עבריות. בטור השני הופיע תעתיק של המקרא באותיות יווניות, תעתיק זה נועד לסייע בקריאת הנוסח הבלתי מנוקד. הטור השלישי הכיל את תרגום עקילס, והוא נתן את משמעות המילים. בטור הרביעי הובא תרגום סימכוס שנתן את משמעות הענין. בטור החמישי הופיע נוסח מתוקן של תרגום השבעים המקורי, והוא שימש כיסוד להשוואה בין נוסח המסורה היהודית לבין הנוסח שהתקבל אצל הנוצרים. בטור זה ציין אוריגנס את ההבדלים הכמותיים שבין המקורות, ונתן סימנים למילים ולמשפטים העודפים בתרגום השבעים ולאלו שחסרו בו. הטור השישי הכיל את תרגום תיאודוטיון (או ליתר דיוק, את תרגום 'קייגה תיאודוטיון').

מאורח יותר הושמטו שני הטורים הראשונים, והועתקו רק ארבעת התרגומים ליוונית. מהדורה זו נקראה 'טטראפלה'^{קצ"ז}. גם ההכסאפלה והטטראפלה לא נשתמרו בשלימות, ונותרו מהם רק קטעים שהתפרסמו במהדורות מדעיות. שרידי 'השלושה'^{קצ"ח} נרשמו במדור חילופי הנוסחאות של תרגום השבעים של הוצאות קיימברידג' וגטינגן.

קצ"ג. הציטוט ע"פ התרגום שבספר 'בית הכנסת של דורא אברופוס וציריו' עמ' קפא.

קצ"ד. נה ע"א.

קצ"ה. בדרך אגב נעיר: ביאורים אלו מיוסדים על ההבנה שב'והתוית תו' הכוונה לאות תי"ו, אך לפי פשוטו של מקרא ה'תו' הוא סימן ורושם, כפי שמפרשים רש"י והרד"ק (ולכאורה מבאר כך גם תרגום יונתן בן עוזיאל). גם השבעים מתרגמים 'סמן סימן', ובתרגום הסורי (-הפשיטתא) נכתב 'ורשום ורשמא'. לעומתם תרגמו עקילס ותיאודוטיון 'סמן את האות העברית תי"ו', כפי שדרשו חז"ל.

קצ"ו. משושה, ביוונית. **קצ"ז.** מרובע, ביוונית.

קצ"ח. הכינוי המשותף במחקר לעקילס, סימכוס ותיאודוטיון.

תרגום עקילס ופיוטי יניי

בגניזת קהיר נמצאו שרידים נוספים של תרגום עקילס, שגררו בעקבותיהם תגלית גדולה עוד יותר. נביא את סיפור הדברים בלשונו הציורית של מנחם זולאי⁸⁷. משעה שהובא רובה של הגניזה לאוניברסיטת קיימברידג', החלו שני חוקרים אנגליים, בורקיט וטיילור, למשמש בה, והעלו מתוכה כמה בלויי דפים כתובים כתב על גבי כתב, פלימפססטים בלע"ז. ראו את העליון שהוא כתב עברי, והפליגו את עיניהם לכתב התחתון. ראוהו שהוא כתב יווני, והתחילו תוהים על קנקנו. מצאו שיש בו משיירי תרגומו של עקילס לספר מלכים. עמדו ופרסמו את תגליתם בשני ספרים. לכתב העליון לא נזקקו שוב אותם החוקרים, אבל - תיקון גדול תקנו שם: צרפו לספריהם צילומים מגוף הכ"י, והספיקו בידי אחרים לעמוד על טיבו של הכתב העברי. עברו עוד עשרים שנה עד שבא הפרו' ישראל דוידזון, וזיהה בארבעה מתוך אותם דפים שבעה שרידים מסדריו של הפייטן הארץ ישראלי הקדום יניי.

פייטן זה נזכר כבר בתשובתו של רבינו גרשום מאור הגולה הדנה בהיתר אמירת פיוטים בתוך התפילה⁸⁸: "וגם יש לנו ללמוד מן הפיטנים הראשונים שהיו חכמים גדולים. הרי ר' ינאי שהיה מן החכמים הראשונים ופייט קרובות לכל סדר וסדר שלכל השנה". אולם במשך השנים היו הדברים סתומים וחתומים, ולא ידע איש מי הוא ר' ינאי והיכן נמצאים פיוטיו. בשנת תרנ"א גילה החכם אברהם אליהו הרכבי שרבינו סעדיה גאון מבחין בהקדמת לספרו 'האגרון' בין משוררים ראשונים ובין משוררים הקרובים לדורו, בין הראשונים מונה רס"ג את 'יוסי בן יוסי וינאי ואלעזר [הקליר] ויהושע [הכהן] ופינחס [הכהן] בירבי יעקב החזן מכפרא'. מעתה ניתן פתח להעריך את זמנו של ינאי, אך עדיין לא נודע היכן היא יצירתו ומה פירוש 'קרובות לכל סדר וסדר'.

עם גיליו של דוידזון נפתרה התעלומה. התברר שיניי⁸⁹ נמנה על 'בני מערבא דמסקי לדאורייתא בתלת שנין'⁹⁰. מדי שבוע קראו בני ארץ ישראל פסקא מהתורה שגודלה היה בערך כשליש פרשה שלנו. פסקאות אלו קרויות בלשון המסורה 'סדרים'. יניי חיבר איפוא מחזור של קרובות⁹¹, ובכל קרובה פייט את דרשותיהם של חז"ל על עניני ה'סדר' של אותו

קצט. פיוטי יניי עמ' 11, ארץ ישראל ופיוטיה עמ' 87, עם שינויים.

ר. בשנת תרמ"ו.

רא. הובאה בשבלי הלקט סי' כח.

רב. בצורה ארץ ישראלית זו חותם פייטן זה את שמו בקרובותיו.

רג. מגילה כט ע"ב, וברש"י שם מבואר: "מסיימין חמשה חומשין פעם אחת לשלש שנים, ולא בכל שנה כמו שאנו עושין".

רד. - מערכת של פיוטים המיועדים לחזרת הש"ץ של שחרית של שבת.

שבוע. 'מחזור יניי' שנדפס על ידי דוידזון נתן לחכמים את הכלים לזהות עוד מפיוטיו של יניי שנתפזרו בגניזת קהיר, וכך יכול היה מנחם זולאי לפרסם את הספר 'פיוטי יניי' שבו מאה שלושים ושמונה פיוטים (הרבה מהם קטועים וחלקיים) לסדרי השבתות, למועדים ולשאר מאורעות השנה [ועוד שלושים ושמונה פיוטים שספק הוא האם יש לייחסם ליניי]. לאחר שנים אסף צבי מאיר רבינוביץ מתוך כתבי יד נוספים יותר משלוש מאות פיוטים חדשים, שנדפסו על ידו ב'מחזור פיוטי רבי יניי'.

אפשר שהפלימפסטים הנזכרים מהווים אילוסטרציה כלשהיא לקורות חלק מיהודי ארץ ישראל ומצרים בימי חז"ל. במשך השנים בהם היו נתונים תחת יד היוונים והרומאים, שוחחו היהודים ביוונית ותרגום עקילס סייע בידם להבין את דברי התורה. עם הכיבושים הפרסיים והערביים, בראשית המאה השביעית לסה"נ, נשתקעה לה לשון יוון ועמה פסק גם השימוש בתרגומים היווניים. חזרו להם הלומדים להגות בביאורי חז"ל המשוקעים בתרגומי ארץ ישראל הארמיים, במדרשים ובפיוטים. וכך נמחקה כתיבה שהכילה את תרגום עקילס, ועל גבי המחק נרשמו קרובות יניי.

דומה שיאה לסיים את מאמרנו במספר שורות מתוך קרובת יניי לסדר 'ואיש או אשה כי יהיה בו נגע' שנימצאה באחד מהפלימפסטים המדוברים. הפיוט מקביל את ארבע המלכויות לארבעה מיני נגעים, שאת ספחת בהרת ונגע צרעת¹, והוא מסתיים בתפילה למפלתה של אדום, לשיבת ציון ולרפואה מכל נגע ומחלה²:

ארבע מלכויות נדמו לארבעת נגעי דמיונות. בבל במשאת, ממשלה לשאת ... גודעה ונפלה, ושקעה ושפלה, כמו שקערורות. דלקה מדי, ונספחה עדי ... הוריק אגגי פנינו ירוקות, כזיו ירקרקות ... זרחה ובהרה יוון, וביהרה ונמשלה לבהרת ... טפפה שלישית, וטבחה בחרב שלישתה, בני שבט שלישי. יד אדום נגעה ... כבודנו בה שפל כמראה שפל, כמו כן תושפל ... מתים בחיינו אנחנו, החיינו כי אתה הוא חיינו ... קרב קיצנו, ומלאו ימינו, לטהר נגענו. רחום כאשר קראנו ... שובנו ונקנו, שובבנו וזכנו, מטינוף בזהק נתקינו. תמור בדד ישבנו, בטח הושיבנו ... מצרות דלנו, ומבור העלנו, וממצוקות הצילנו, ומצרעות פדנו. תרפאנו ... רופא אומן ומרפא חנם.

רה. ויקרא י"ג, כ"ט.

רו. ע"פ ויקרא רבה ט"ו, ט'.

רז. מחזור פיוטי רבי יניי ח"א עמ' 396-398.